

NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET

Foglalkoztatási modellprogramok határ menti térségekben

Makroregionális kutatások a Kárpát-medencében a közösségfejlesztés és társadalmi felelősségvállalás megerősítése érdekében

EFOP-1.12.1-17-2017-00003

Készült az EFOP-1.12.1-17-2017-00003 „*Makroregionális kutatások a Kárpát-medencében a közösségfejlesztés és társadalmi felelősségvállalás megerősítése érdekében*" projekt keretében.

Felelős szerkesztő: Szász Jenő

Szerkesztette: Schwarcz Gyöngyi

Írta: Molnár János és Schwarcz Gyöngyi

Közreműködött: Barkaszi Levente, Beszédes Nimród Attiláné, Borbándi Erik, Borbély Mátyás, Corey Éva Beáta, Hanyecz Adél, Ivanics Anna, Megyesi Zoltán, Mozga Gábor, Pásztor Zsolt, Ress Boglárka, Szigethy Géza Attila,

Dakos János, Füzesy Frigyes, Greksza Attila, Palotás József, Suhajda Attila.

Közreműködő szakmai szolgáltató: *HROD Emberi Erőforrás és Szervezetfejlesztési Kft.,*

Kiadja: Nemzetstratégiai Kutatóintézet

Budapest, 2019

Tartalom

1. A projekt bemutatása 4
2. Elméleti háttér 6
2.1 A problémák elméleti keretei 6
2.2 A megoldás elméleti keretei 8
3. Eddigi megoldási kísérletek....18
3.1 Szociális foglalkoztatás 18
3.2 Határon átnyúló foglalkoztatás 23
4. Az ipari kendergazdaság és a hozzá kapcsolódó jó gyakorlatok27
4.1 Az ipari kender jellemzői és lehetséges felhasználási területei 28
4.2 Az ipari kender termesztése és feldolgozása 31
4.3 Az ipari kender termesztésén és feldolgozásán alapuló foglalkoztatás 35
5. A projektterületek bemutatása 41
5.1 A kelet-magyarországi határrégió helyzete 41
5.2 Abaúji projektterület 46
5.3 Algyői projektterület 48
6. A pilotprojektek bemutatása 50
6.1 Közösségi alapú foglalkoztatási modellek 50
6.2 Eredmények és azok mérése 52
6.3 Önálló gazdák közösségi kendertermesztési modellje Abaúj térségében 55
6.4 Kender innovációs platform létrehozása Dél-Alföldön 60
7. Összegzés: a projektcélok megvalósulása 67
Irodalom....69

1. A PROJEKT BEMUTATÁSA

Jelen bemutató anyag a Nemzetstratégiai Kutatóintézet Makroregionális kutatások a Kárpát-medencében a közösségfejlesztés és társadalmi felelősségvállalás megerősítése érdekében című projektjének hármas, Határon átnyúló foglalkoztatási modellek kidolgozása, mintaprogram(ok) kísérleti megvalósítása főtevékenység részeként készült. A munka célja a témában született szakmai eredmények (belső munkák, külső vállalkozó, külső munkatársak által összehordott tudások, ismeretek) összegző bemutatása, nagyközönség elé tárása.

Az elmúlt években kibontakozott gazdasági konjunktúra a munka világában is kedvező folyamatokat indított el, csökkent a munkanélküliség, növekedett a foglalkoztatási ráta és a jövedelmek is. Ugyanakkor a kedvező értékek mögött továbbra is jelentős különbségek mutatkoznak társadalmi csoportok szerint és az ország területei között egyaránt. A pillanatnyi helyzet és az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a makacsul fennálló társadalmi és területi széttartás spontán megoldásában nem reménykedhetünk, elkerülhetetlen az intézményi beavatkozás. Ez azonban alapos körültekintést igényel, ugyanis a kontraproduktivitás és az erőforrások hiábavaló lekötése nagy kockázatot jelent.

A munka világával és a foglalkoztatással/foglalkoztathatósággal kapcsolatban alapkutatások sorozata nyújt bőséges ismeretanyagot a téma iránt érdeklődők számára, ugyanakkor konkrét megoldási lépéseket kínáló recept csak elvétve akad. Éppen ezért az NSKI a meglévő tudományos tudásra alapozva gyakorlati/terepi tapasztalatok gyűjtését és terjesztését látta indokoltnak a jövőben esetlegesen megvalósítani kívánt foglalkoztatási modellek számára a hátrányos helyzetű határ menti térségekben. A tevékenységeink során a releváns szakirodalom áttekintése után egyrészt jó gyakorlok gyűjtése, másrészt kettő foglalkoztatási modellkísérlet, vagyis pilotkutatás valósult

meg.[1] Szándékaink szerint a kísérleti projektek az elméleti ismeretek gyakorlati felhasználásának hatékonyságát vizsgálva újabb elméleti ismereteket állíthatnak elő.

Kelet-Magyarország hátrányos helyzetű, határ menti térségei között, rurális karakterük ellenére számos különbséget azonosíthatunk. A társadalmi körülmények változatossága eltérő megoldások alkalmazását teszik szükségessé. Erőforrásaink kettő kísérleti projekt kidolgozását és megvalósítását tették lehetővé e térségben.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében megvalósuló modellkísérletünkben az etnikailag és szociálisan egyaránt szegregátumot képző falvak jelenségére fókuszáltunk. Ehhez igazodva egy olyan közösségi vállalkozást terveztünk, amelynek tagjai egymás javát keresve, egymást kiegészítve, segítve gazdálkodnak, miközben az elsődleges munkaerőpiacról kiszoruló személyek foglalkoztatása is megvalósul.

A Csongrád megyei pilotprojektben pedig az alacsony jövedelem miatt elköltöző aktív népesség problémájára helyeztük a hangsúlyt és az önfoglalkoztatást, illetve a kis- és közepes vállalkozások jövedelmezőségét növelő, innovációt serkentő vertikális együttműködés létrehozását képzeltük el.

A kutatás során az a meggyőződés vezérelte az intézetet, hogy a helyileg kialakított és hatásos foglalkoztatási programok az állami szociális- és foglalkoztatáspolitika részeivé válhatnának, annak lokális, valamint a helyi adottságokhoz és igényekhez jól illeszkedő változataiként.

[1] A kísérleti modellprogramok elméleti megalapozásához, megtervezéséhez és megvalósításához külső szakmai vállalkozó, a HROD Emberi Erőforrás és Szervezetfejlesztési Kft. (HROD Kft.) segítségét vettük igénybe.

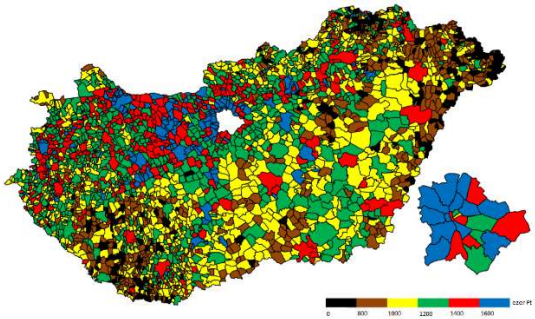
2. ELMÉLETI HÁTTÉR

2.1 A problémák elméleti keretei

A kelet-magyarországi hátrányos helyzetű, határ menti térségekben a határon átnyúló foglalkoztatás kérdésének megragadásához a problémák forrásait szükséges megvilágítanunk, vagyis azokat a társadalmi folyamatokat, amelyekre a jelen kutatási projekt is választ kíván nyújtani. A kutatás elején a társadalmi különbségekkel együtt létező területi egyenlőtlenségek és az államhatárok szerepének értelmezéséből indultunk ki.

Az életszínvonal területi különbségei a helyi közösség és az egyén szintjén egyaránt értelmezhetők, mivel a területi különbségek egyik lehetséges magyarázata a marginalitás és a depriváció térbeli koncentrációja. Vagyis, a társadalmi széttartás egyben térbeli polarizációt is jelent (Lang et al. 2015, Leimburger 2007, Nagy et al. 2015, Szoboszlai 2004, Váradi 2015, Ward 2004) ami által **láthatóvá válik a marginalitás a maga összetettségében.** A társadalmi és területi egyenlőtlenségekre együttesen mutat rá az 1 ábra, amely az egy főre jutó települési teljes jövedelem (vásárlóerő) országos eloszlását mutatja 2016-ban.

1. ábra: Egy főre jutó települési teljes jövedelem (vásárlóerő) 2016-ban (ezer Ft/fő)

Forrás: GFK 2018.

A gazdaság és az életszínvonal területi egyenlőtlenségeivel kapcsolatos szegénység, depriváció a kiilleszkedés fogalmával is értelmezhető. Eszerint a kirekesztődés nem egy egyszeri és pillanatnyi, állapot, és semmiképpen nem tekinthető egydimenziós jelenségnek. Sokkal inkább egy komplex szociális folyamatként kell tekinteni rá, melyben az egyén foglalkoztatási és ezzel együtt jövedelmi helyzetének tartós és maradandó romlásán túl a védőhálóként működő kapcsolatrendszerek – a formális és az informális kapcsoltságokat egyformán beleértve – leépülését is jelenti. Ezek együttes és egymással is összefüggő hiánya végső soron a nagy(obb) társadalmi rendszerekből való kiilleszkedést eredményezi (Castel 1993, 2005a, 2005b, 2005c).

A területi különbségek másik lehetséges olvasata a versenyképesség megléte vagy annak hiánya, és ez az értelmezés az európai területi fejlesztéspolitikában meghatározó szereppel bír. Az endogén növekedési elmélet szerint a versenyképes gazdaság elsősorban belső, nem pedig külső tényezők eredménye. Ebben kulcsszerepet játszik a humántőke fejlesztése, az innováció és a tudás. Mindez a klasszikus közgazdaságtan exogén növekedésének a cáfolata, vagyis az endogén elmélet azt állítja a korábbi felfogással szemben, hogy a külső tőke bevonása nem eredményez valós és versenyképes gazdasági fejlődést. Az endogén növekedési elmélet lényeges kitétele, hogy a gazdaság hosszú távú növekedési üteme a politikai intézkedésektől is függ, vagyis az endogén növekedés a nyitottságot, a versenyt, a változást és az innovációt átfogó, támogató politikák függvényében alakul. (Romer 1994)

A versenyképesség területi fejlesztése így nem más, mint a fenntartható gazdasági növekedést előidéző tényezők – foglalkoztatottság, foglalkoztathatóság, a foglalkoztatás és a munka hatékonysága, jövedelmezősége – területi fejlesztése. A regionális versenyképesség ismérvei között Lengyel kiemelt helyen említi az innovációs miliőt is, vagyis a társadalmi és gazdasági modernizációt befogadni képes és hajlandó környezet meglétét (Lengyel 2000), ami ismételten a

versenyképesség és innováció szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet, de nem csak a támogatói, hanem a befogadói oldal szempontjából is.

Azokban a térségekben tehát, ahol a gazdasági növekedés, illetve a növekedés, fejlődés fenntarthatóságának feltételei nem adottak vagy gyengék, különösen értékkel bír olyan gazdasági tevékenységek, gazdálkodási kultúrák azonosítása és/vagy átvétele, amelyek innovatívak, jövedelmezőek és fenntarthatóak a tevékenység szereplőinek és az előállított termékek fogyasztóinak szempontjából egyaránt (Ditzendy et al. 2019).

A határ menti térségek problematikája a határok korlátozó szerepéből fakad, amely a határ menti közösségek kapcsolatainak hiányát okozza. A modern állam alapvető ismérve a politikai hatalom kizárólagos gyakorlásának joga a pontosan körülhatárolt államterület felett (Krasner 1999). Az állam területi szuverenitásának előnye az ellenőrzés, az irányítás és az adminisztráció kérdéseinek egyszerűsítésében és hatékony működésében rejlik, mivel lehetővé teszi az államhatáron változó birtokviszonyok és jogok egyértelmű jelölését a térben. A területi előnyök azonban komoly hátrányokká válhatnak, mivel a határok érzéketlenek a társadalmi folyamatok iránt, így azok jelentősen torzulhatnak, gazdasági hátrányt és periférikus helyzetet eredményezve. (Anderson 2001)

2.2 A megoldás elméleti keretei

A jelentős kihívást okozó határ menti és vidéki térségek felzárkóztatására irányuló törekvést az Európai Unió által dominált területi fejlesztéspolitika határozza meg, amely az eszmei síktól kezdve a konkrét eszközökig valamennyi feltételt igyekszik biztosítani a kívánt progresszió számára. Az alábbiakban néhány eszköz(rendszer) bemutatása következik.

Társadalmi innováció

Az innovatív megoldások strukturális változásokat eredményeznek. A társadalmi innováció új gyakorlatokat, koncepciókat, politikai

eszközöket, együttműködési és szervezési formákat jelent, amelyeket a társadalmi igények kielégítése és a társadalmi kihívások megoldása érdekében alkalmaznak. Sikere a társadalmi változás mások általi átvételben (adaptáció) rejlik. (Howaldt-Kopp-Schwarz 2015)

A társadalmi innováció a technológiai innovációval ellentétben nem anyagi természetű, a társadalom és az egyének gyakorlataiban nyilvánul meg, így a társadalmi innováció alapvetően társadalmi jelenség (McGowan és Westley 2015). Mint ilyen, a nagyobb rendszerek szintjén is értelmezhető, ezeknek a megnyilvánulásoknak egy lehetséges csoportosítását-értelmezését végezték el Nicholls és szerzőtársai (2015), melyet a 2. *ábra* szemléltet.

2. ábra: A társadalmi innováció megjelenési formái a nagyobb alrendszerekben

Dimenzió	Ismétlődő innovatív funkciók
Innováció a szolgáltatásokban és az igénybevevők megcélzásában	Befektetés a képességekbe Megbélyegzést elkerülő megközelítések A szakmai szolgáltatások és az emberek élete közötti rés áthidalása Személyre szabott támogatási csomagok fejlesztése
Innovációk a szabályozásban és a jogban	Az újonnan felmerülő kockázatokkal küzdő ad hoc támogatás rugalmas formáinak létrehozása „Társadalmi szerződések" egyénekkel és csoportokkal
Innovációk a kormányzásban	A beágyazottabb és hálózati úton működő egységek és szervezeti formák támogatása Újkeletű félelmek és csoportok „kihangosítása" a közbeszédben Ügy-alapú szövetségek és partnerségek építése
Innovációk a munkamódszerekben és a finanszírozásban	Változatos munkahelyi közösségek Szakszerű hivatásgyakorlás, amely egyesíti a korábban széttöredezett tudásokat Rövidtávú és időzített finanszírozás: a különböző érdekelt felek erőforrásainak egyesítése
A (helyi) jóléti rendszerek egészére vonatkozó innovációk	A helyi jóléti rendszerek összes ágazatának elérése Kevesebb szabványosítás megcélzása, nagyobb sokféleség és a helyi szint érvényre juttatása a jóléti intézkedésekben A közösségi elem felértékelése a kevert jóléti rendszerekben A gazdasági és társadalmi logika integrálása A jóléti és a városi politika integrálása

Forrás: Nicholls et al. 2015, 9

A társadalmi innováció értelmezése azonban a lokális közösségek esetében is hatékony lehet, mivel a terjedés, a változás jelentősége így válik láthatóvá a maga valójában. (Bouchard et al. 2015).

A társadalmi fejlődést az erre vonatkozó elméletek eredendően többek között az innovációk terjedési folyamatán keresztül értelmezték. E szerint a gazdasági-társadalmi innovációk a centrumokban jönnek létre és csak később, sokszor megkésve jelennek meg a periférián, így az elmaradottságot az újítások átvételének elmaradásaként értelmezték (Howaldt et al. 2015). Ezzel szemben a jelenkor neoliberális/globális gazdasága által teremtett egyenlőtlenségekre adott válasszal felértékelődő lokálissal és egyediséggel kapcsolatos szemléletek hatására a társadalmi innovációk megjelenése és terjedése függetlenedik a centrum-periféria meghatározottságtól. (Ray 2001)

Jó gyakorlatok

A jó gyakorlatok azonosítása és megosztása segíti a közösségeket a fejlesztésekkel kapcsolatos tudásuk/tapasztalatuk megosztásában, az innovatív megoldások alkalmazásában. A társadalmi innovációhoz szorosan kapcsolódnak az európai területfejlesztésben alapvető eszközzé váló jó gyakorlatok is, melyeknek meghatározása és megosztása/átvétele alapvető kérdést jelent a helyi fejlesztések során. (Stead 2012)

A jó gyakorlat az oktatáselméletből átvett *egymástól tanulás* (peer learning) formalizált és fejlesztés-specifikussá tett változata, amit az európai területfejlesztési terminológiában a *disszemináció* fogalmához kötnek. E mögött az a fejlesztéspolitikai megközelítés áll, hogy a sikeres fejlesztések kulcsa a bizonyítottan hatásos megoldások alkalmazása (evidence-based policy). (Guilmette 2007) Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy a jó gyakorlatok „ellesése" egészen természetes része az emberi létnek, és esetünkben ennek elméletileg körüljárt és normalizált típusa jelenik meg. Az elméletek ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a jó gyakorlatok egyes komponensei eltérnek egymástól az értelmezhetőség és átadhatóság nehézségi foka szerint, ezt mutatja be a *3. ábra*.

3. ábra: A jó gyakorlatok elemei az értelmezhetőség és átadhatóság foka szerint

Értelmezhetőség	Komponens	Átadhatóság
Nehéz	Vízió/elképzelés Beavatkozási elv Filozófiai háttér	Nehéz
Közepes	Módszerek Technikák Know-how Működési szabályok	Közepes
Könnyű	Tervek Intézmények Működési mód Megvalósítók Kapcsolódó projektek	Könnyű

Forrás: OECD 2001, 35

A kutatás során külső vállalkozónk, a HROD Kft., önálló jógyakorlat-gyűjtési, -értékelési és -megosztási rendszert dolgozott ki, mely szerint a jó gyakorlat egy olyan újítás, amely a közösség, illetve a település egészét példaértékűen fejleszti, és a gyakorlat az eredeti projekt lezárulta után is elérhető marad, működik, vagyis az adaptálhatóság mellett a fenntarthatóságot is beemeli szempontként. A foglalkoztatási célú közösségi fejlesztéseket az alábbi kritériumok szerint tekinthetjük jó gyakorlatnak: (1) Újszerű módszert, tevékenységet, technikát, építő jellegű megközelítést tartalmaz. (2) Bizonyítottan és fenntarthatóan hozzájárul a célcsoport jólétéhez, felzárkózási lehetőségeinek bővítéséhez. (3) Mások számára is követendő, átvehető példaként szolgál.

Egy gyakorlat tehát akkor nevezhető „jó"-nak, „ha sikeres, innovatív, fejleszthető, fenntartható, dokumentált és továbbadható." A közösségi jógyakorlat (sic!) *olyan tevékenység, amely a „sajátos gazdasági, társadalmi, kulturális céljai keretében, vagy azok elérése mellett hozzájárul elsősorban a hátrányos helyzetűek, a mélyszegénységben élők és romák, gyerekek, idősek, nők és fogyatékkal élők problémáinak enyhítéséhez vagy megoldásához." (HROD 2018, 5)* Fontos szempont, hogy a „jó gyakorlat" mérhető, értékelhető minőségelemekkel

rendelkezzen, valamint elvárás, hogy tulajdonosa legyen beazonosítható.

Pilotkutatás

A pilotkutatás a társadalmi innováció módszereként olyan megoldásnak tekinthető, amely egy kis léptékű kísérleti kutatást takar. A pilotkutatás több értelemben használható: egyrészt (1) nagy volumenű, erőforrás igényes kutatások megalapozásaként (kvázi feltáró jelleggel), másrészt (2) egy új kutatási módszer használhatóságnak teszteléseként (Baker 1994), harmadrészt (3) egy új társadalmi gyakorlat kísérleti alkalmazásaként a széleskörű alkalmazást megelőzően, kis csoportokon, tapasztalatszerzés céljából, az újítás hatékonyságának mérésére. A pilotkutatás az innováció üzleti és technológiai szegmensében szintén az új megoldások előzetes tesztelésének módszertanát jelöli. Az Európai Unió fejlesztéspolitikájában a pilotprojektek fontos szerepet játszanak, és az angolszász területeken hosszú hagyományra tekintenek vissza.

A pilotkutatásnak nincs egyetlen és önállóan kidolgozott módszertana, inkább egyedi megoldások léteznek, amelyek valamely megoldási modellen vagy modelleken alapulnak. A HROD Kft. jelen projekt pilotkutatásának megvalósításához a vezetéselméletben, szervezetirányításban gyakran alkalmazott változáselmélet szemléletét és eszközrendszerét vette alapul. Ez összetett működésű és bonyolult problémákat kezelő projektek esetében nyújt támpontot, konkrétabban a megoldandó problémák, az elérendő változások és az ezekhez szükséges lépések megfogalmazását teszi lehetővé projektek és szervezetek számára. A változáselmélet alapja, hogy a célok megvalósítását nem egy fix időpontra alapozott elváráshoz igazítja, hanem az események alakulásához igazodva dinamikus tanulást tesz lehetővé és ez a tervek, vagy akár a célok állandó felülvizsgálatát jelenti (Brest 2010)

Helyi alapú gazdaságfejlesztés

A helyi alapú gazdaságfejlesztés alaptézise, hogy **monolitikus állami beavatkozások helyett a közösségek és az egyének önálló**

erőfeszítéseinek támogatása szükséges életszínvonaluk emelése érdekében. A helyi alapú gazdaságfejlesztés az európai területfejlesztés alapvető megközelítésévé vált, amely sokkal hatékonyabbá teheti a társadalmi befogadás és felzárkózás előmozdítása érdekében tett beavatkozásokat (Barca 2009).

A lokális beavatkozások esetében egyre szélesebb körben alkalmazott módszer a közösségi tervezés, melynek előnye, hogy a fejlesztések által érintett szereplők érdekei és elképzelési összhangba kerülhetnek, vagy legalábbis kompromisszumos megoldás születhet. Mindemellett e módszer hatékony a valós igények azonosításában, a felelősség megosztásában és az elköteleződés, illetve az elégedettség garantálásában. (Sadan 2011)

A helyi alapú gazdaságfejlesztés szellemisége rokonságban áll Amartya Sen (1999) koncepciójával, miszerint a fejlődést a gazdasági értéktermelés helyett az emberek által élvezhető valódi „szabadságok" szempontjából célszerű értelmezni. Ebben a kontextusban a gazdasági fejlesztések pusztán e cél elérésének eszközei és a fejlődést a szabadság megvalósulása és az ezzel ellentétes jelenségek – mint például a szegénység – megszűnése jelenti. Ahogy maga az elképzelés a szabadságon alapszik, úgy a kapcsolódó módszertan is a demokratikus döntéseken, az egyének és a közösségek autonómiáján nyugszik. Ezzel összefüggésben a helyi gazdaságfejlesztés célját nem magának a fejlődésnek a megvalósulása, hanem a fejlődésre való képesség megteremtése jelenti a közösségben. (Gébert 2015)

A helyi alapú gazdaságfejlesztéshez kapcsolódik a körkörös gazdaság elmélete is, amely a gazdasági értéktermelés kezdeti és végső fázisainak összekapcsolódását feltételezi, ezzel csökkentve a primer alapanyagok felhasználását, a szemétkibocsátást és így a környezeti terhelést. Az önmagukba záródó gazdasági láncolatok globálisan és kis közösségekben is kialakíthatók. A lokálisan kialakított körkörös gazdaság esetében a társadalmi haszon a környezeti rendszerek megőrzése mellett a helyben folytatott gazdasági tranzakciók növekedését is eredményezi, és ez új munkaalkalmakat is teremt.

Alternatív foglalkoztatási modellek

A 21. századra **szükségessé vált a munka és a gazdasági aktivitás alternatív értelmezése.** A gazdasági aktivitásról elérhető jelenlegi statisztikai adatok csupán részleges képet mutatnak a valóságról, mivel a piacon kívüli tranzakciók és a fizetetlen munka a gazdasági aktivitás tekintélyes hányadát jelentik, és potenciálisan nagyobb hatásuk van a szociális jóllétre, mint a piacnak, ugyanakkor ezek a gazdaság hagyományos értelmezési keretein kívül esnek. (Ironmonger 1996, Gibson és Graham 2008)

Éppen ezért az alternatív foglalkoztatási formák támogatása mellett leginkább a munka alapvető újraértelmezésére lenne szükség a leszakadó társadalmi csoportok felzárkóztatásának tekintetében, vagyis az eddig dominás elsődleges munkaerőpiachoz kötődő bérmunka helyett a „társadalmilag hasznos tevékenység" lenne kívánatos (G. Fekete 2015). Ebbe minden olyan tevékenység beletartozik, amely a közösségnek a társadalmi újratermelődéséhez köthető igényeit és javait szolgálja, függetlenül annak gazdasági profitképességétől és piaci finanszírozhatóságától. Így feloldódik a fizetett és fizetetlen munka kettőssége, mivel a tevékenységet a társadalmi újratermelésben játszott szerepe minősíti. A 4. *ábra* a munkaformák és ellentételezésük imént tárgyalt rendszerét mutatja be.

4. ábra: Munkaformák és ellentételezésük

Munkaforma	A munka ellentételezése
Fizetetlen munka	
Családi gondoskodás	Nem pénzbeni
Szomszédságban végzett munka	Nem pénzbeni
Önkéntesség	Nem pénzbeni
Önellátás	Élelmiszerek és egyéb javak
Rabszolgaság	Szállás és ellátás
Bérmunka	
Fizetett munka	Bér és juttatások alapján
Kollektív szerződés alapján végzett munka	Szabályozott mértékű bér és juttatások
Nem kollektív szerződés alapján végzett munka	Nem szabályozott mértékű bér

Részmunkaidő	(Nem) szabályozott mértékű bér
Időszakos munka	Nem szabályozott mértékű bér
Szezonális munka	Nem szabályozott mértékű bér
Segítő családtagként végzett munka	Bér személyes megállapodás alapján
Alternatív módon fizetett munka	
Önfoglalkoztatás	Létfenntartási költségek és megtakarítás
Szövetkezeti munka	Szövetkezeti bér és részesedés
Tanoncok	Szállás, ellátás, ösztöndíj
Kölcsönösségi alapon végzett munka	Viszonzott munka
Természetbeni munka	Természetbeni fizetség
Jóléti ellátásért végzett munka	Segély

Forrás: Gibson-Graham 2008 nyomán Czirfusz 2014a, 45.

Határon átnyúló integráció

A határokon átnyúló integráció és a határok eredendő funkciója ellentétes célokat szolgálnak, így a siker az ellentmondás feloldásában rejlik. Az európai határ menti integráció gondolata a regnáló társadalmi-gazdasági berendezkedés ellentmondásából következik, vagyis a gazdaság és politika világának szétválasztására alapozott rendszer az állami szuverenitás részét képező határok esetében nem teljesül, mivel a nem állami szereplőket az államhatárok korlátozzák (Anderson 2001). Ehhez a felismeréshez az a szemlélet vezetett el, amelyen az európai megbékélés eszméje, a közös piac kialakításának szándéka és a jóléti demokráciával megerősödő polgárjog is alapszik. Ugyanakkor Magyarország és a magyar nemzet esetében az európai határok újraértelmezése során egyedi szempontként megjelenik a történelmi kapcsolatok újraélesztésének szándéka is.

Fontos leszögezni, hogy a távoli perspektívából megfogalmazott határon átnyúló integráció kölcsönösen előnyös ideája a gyakorlatban a határrégiók lokális közösségeiben problémák és konfliktusok forrása is lehet. Ennek lehetséges magyarázata lehet, hogy az érintett szereplők percepciója tapasztalataik vagy félelmeik nyomán nem feltétlenül pozitív a szomszédaikról, és/vagy a korábbi gazdasági, valamint hatalmi struktúrák átalakulása sem feltétlenül jelent mindenki számára pozitív változást. Az aszimmetrikus és ellentmondó érdekek pedig

társadalmi és politikai feszültségeket eredményez(het)nek a határok mentén élő közösségek között. Ezért számít az ilyen projektek egyik legfontosabb alapkövetelményének a valós együttműködési hajlandóság, ennek megléte esetén pedig az, hogy a közösségek össze tudják egyeztetni érdekeiket és esetleges közös jövőképüket a jövőbeli regionális fejlődésről. (Sohn 2014)

3. EDDIGI MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK

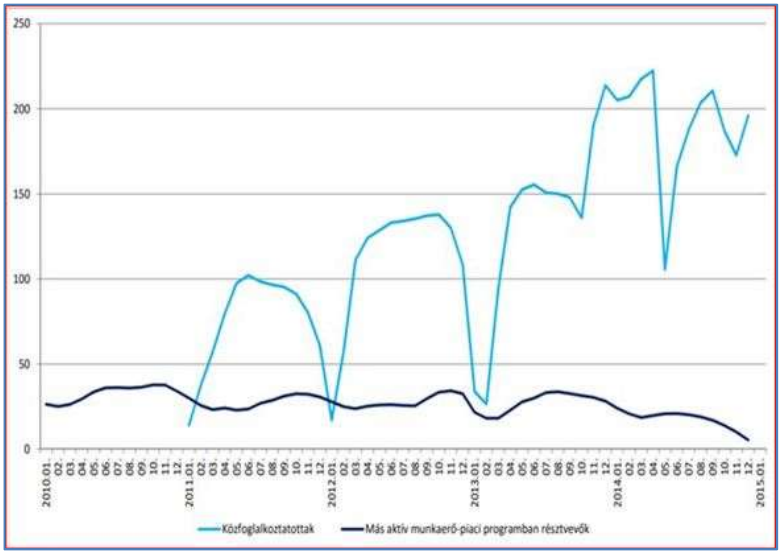
A kelet-magyarországi hátrányos helyzetű határ menti térségekre kidolgozandó határon átnyúló foglalkoztatási modellek vonatkozásában azt kell látnunk, hogy két élű problémáról van szó. A helyzet egyik oldala, hogy a teljes foglalkoztatottsághoz való közeledéssel a foglalkoztathatóság kérdése egyre inkább a társadalmi és területi polarizációra és ezzel együtt az elsődleges munkaerőpiacról kiszoruló emberekre irányítja a figyelmet, miközben össztársadalmi szinten a produktivitás kerül fókuszba. A helyzet másik oldalán a határmentiségből fakadóan a határon átnyúló integrációban rejlő és kihasználatlan lehetőségek felismerése, illetve az elveszett kapcsolatok újrateremtésének igénye jelenik meg. Az elmúlt évtizedekben a határmentiséggel és különösen az akkut társadalmi problémákkal összefüggő foglalkoztatás és foglalkoztathatóság kérdése megoldási kísérletek sorozatát generálta.

3.1 Szociális foglalkoztatás

Aktív állami foglalkoztatáspolitika

Az elsődleges munkaerőpiacról valamilyen okból kiszoruló emberekkel való foglalkozásban az aktív állami szociális- és foglalkoztatáspolitikának meghatározó szerepe van, amelyet 2010 óta döntően a közfoglalkoztatás (Nemzeti Közfoglalkoztatás Programja) határoz meg. Ezt jól érzékeltetik az *5.* és *6. ábra* adatai, amelyek a közfoglalkoztatás és más aktív munkaerő-piaci programok viszonyát mutatják a résztvevők száma és a ráfordítások mértéke/összege alapján.

5. ábra: A közfoglalkoztatásban és más aktív munkaerő-piaci programban részt vevők száma

Forrás: Bakó at al. 2016, 88.

A szociális ellátórendszer 2010 után következő alapvető átalakítása során politikai célként fogalmazódott meg a „segélyért munka" alapelve, mely egyértelműen a korábbi welfare megközelítés helyett workfare rendszerre állította át a szociális ellátásokat (Csoba 2017a). A rendszer legfontosabb elemévé váló közfoglalkoztatás a versenyképességen alapuló gazdaságpolitika részeként, a rugalmassá tett munkaerőpiac hátrányainak mérséklését szolgáló, aktív foglalkoztatáspolitikai eszközként értelmezhető (Artner 2013, Czirfusz 2015, Pec-Theodore 2019).

Közfoglalkoztatás

A rendszer egyik legfontosabb célja az elsődleges munkaerőpiacról kiszorulók munkaerőpiaci reintegrációja, továbbá a vidéki térségek

felzárkóztatását is segíteni hivatott. Az önkormányzatok mellett állami tulajdonú cégek és/vagy közintézmények, egyházi és karitatív szervezetek, valamint egyéb civil szervezetek is részt vehetnek a közfoglalkoztatásban. Ezek a feladatellátók különböznek azonban a megvalósított közfoglalkoztatási programok jellege szerint és a közfoglalkoztatással elérni kívánt közvetlen céljaik alapján is.

A Startmunka-programokat a közfoglalkoztatás speciális változataként a leszakadó rurális térségek problémáira alakították ki. A program a kormány szándéka szerint térségspecifikusan fókuszált, miközben a közfoglalkoztatottak munkaalkalmainak állami dotációjával strukturális problémák oldását célzó beavatkozásnak tekinthető, valamint részleteiben meghatározott, imitált bérmunkán alapuló foglalkoztatási modell megvalósítását teszi lehetővé.

6. ábra: A közfoglalkoztatás és más aktív munkaerő-piaci eszközök a ráfordítások mértéke szerint

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Közfogalakoztatás (Mrd Ft)	59,4	101	66,1	132	154	231	270	340	299	207	167	128
Az előző év százalékában		170	65	200	116	150	116	290	87	69	80	76
Aktív munkaerőpiaci eszközök (Mrd Ft)		43,8	30,9	26,8	33	32	30	32,9	32,7	30,4	48,6	35,6
EU-s elő és társfinanszírozás (Mrd Ft)		41,6	33,6	53,1	62,3	73,1	67,7	58,5	73,6	83,7	84,2	84,9
Közfoglalkoztatás és a többi ráfordítás aránya		1,2	1	1,7	1,6	2,2	2,7	3,7	2,8	1,8	1,2	1

Forrás Saját számítás a Költségevetési törvények előirányzatai alapján

A Startmunka-program hosszabb távú (12 hónapos), teljes munkaidős foglalkoztatást biztosít és elsősorban értékteremtő, a helyi sajátosságokon alapuló, a település önfenntartását elősegítő tevékenység folytatását támogatja, három alprogram keretében: (1) A mezőgazdasági programok az elsődleges mezőgazdasági termelés lehetőségét teremtik meg, míg (2) a helyi sajátosságokra épülő közfoglalkoztatási programok célja a közösségi szükségletek kielégítése, illetve a mezőgazdasági programelemben megtermelt alapanyagok

feldolgozását is lehetővé teszik. (3) A szociális jellegű program településüzemeltetési és -fejlesztési munkákat tesz lehetővé, például csapadék- és belvíz-elvezetést, illetve utak karbantartását.[2]

A kistérségi Startmunka-mintaprogramok esetében az állam célja a programok önfenntartóvá válásának ösztönzése, tehát a közfoglalkoztatás irányából a szociális gazdaság felé terelni az érintetteket. Az önkormányzatok számára ez azonban nem jelent vonzó lehetőséget, tekintettel az önkormányzati tulajdonban lévő eszközök átadására, a szövetkezeti tagok felvételére és kiléptetésére, a megosztott döntéshozatali mechanizmusra, a tagok kockázatviseléséből fakadó veszélyre és az értékesítési bizonytalanságra (Koós 2016).

A közfoglalkoztatási programok vonatkozásában a tapasztalatok azt mutatják, hogy az intézkedés nem hatékony a munkaerő-piaci reintegráció céljának megvalósításában (Farkas et al. 2014, Koltai et al. 2018) és a térbeli egyenlőtlenségek csökkenését sem mozdította elő szignifikánsan, mivel nem az egyenlőtlenségek strukturális okait célozza meg (Czirfusz 2015).

Szociális földprogram

A Startmunka-programokhoz hasonlóan a kisléptékű, konyhakerti/háztáji jellegű termelés előmozdításán fáradozik évtizedek óta a szociális földprogram, amely szintén a hátrányos helyzetű vidéki térségek és az elsődleges munkaerőpiacról kiszoruló emberek problémáira igyekszik megoldást nyújtani. A rendszerváltás után a kétezres évek végéig a szociális földprogram kifejezetten szociális intézkedésként funkcionált, melynek célcsoportjai a munkanélküliek, a megváltozott munkaképességűek, a nagycsaládosok és kiemelten a romák voltak. A program a háztartások önellátó és jövedelemszerző képességének erősítésével kívánta csökkenteni a kirekesztettséget. (Csoba 2017b) Mindez a tartósan munkanélküliek részleges

[2] Forrás: kozfoglalkoztatas.kormany.hu

mezőgazdasági önellátási lehetőségének/ képességének elvesztésének problémájára illeszkedett.

2010 után a szociális földprogram a közmunka szinte kizárólagos állami foglalkoztatás- és szociálpolitikai intézkedéssé válásával jelentős hangsúlyváltáson esett át és a közfoglalkoztatáshoz idomulva a háztartások élelmezését szolgáló háztáji gazdálkodás helyett a jövedelemszerző, piaci eladás célját szolgáló intézkedés lett a háztáji gazdálkodás léptékében. Az intézkedésre épülő helyi programokat az önkormányzatok vagy társadalmi célokat szolgáló szervezetek szervezik és a résztvevők önkéntes alapon lépnek be. Csoba (2017b). Léptékére, nagyságrendjére nézve beszédes adat, hogy országszerte mindössze 180 millió forintból működött a 2019-es évben.

Nem állami szereplők foglalkoztatásban betöltött szerepe

A közfoglalkoztatást és a szociális földprogramot az intézkedések szerződéses keretei között lokális szervezetek, vagyis önkormányzatok, közintézmények, társadalmi célokat szolgáló egyházi, civil és gazdasági szereplők hajtják végre. Ahogy arról korábban már volt szó, ezek a szereplők lényegesen különböznek a tekintetben, hogy milyen típusú közfoglalkoztatásba kapcsolódnak bele, illetve milyen céllal végzik a feladatellátást.

A foglalkoztatást a szociális szegmens felől közelítő szervezetek esetében azt látjuk, tevékenységük finanszírozásában az állam alapvető szerepet tölt be, ugyanakkor a rendszerben további (esetenként meghatározó) forrást jelent(het) a vállalatok társadalmi programja, a megvalósítóknak szánt adományok és az Európai Uniós pályázati források.

Az állami finanszírozáson alapuló foglalkoztatási programok minden esetben azonos, az állam által meghatározott foglalkoztatási modell alkalmazását teszik lehetővé, vagyis olyan szociális bérfoglalkoztatást, amely nyomott jövedelmet biztosít és többnyire a település közössége számára hasznos tevékenységek ellátását szolgálják. Ugyanakkor az állami finanszírozást nélkülöző, vagy azt csak részlegesen bevonó projektek esetében további alternatív megoldásokat is felfedezhetünk.

Szociális mikrohitelezés

Magyarországon a mikrohitelezés egyik legismertebb példája és gyakorlata a Kiútprogram, egy olyan államtól független, szociális vállalkozás, amely inkluzív szemlélettel szociális mikrohitelezést folytat és a szociális problémák megoldását, a gazdasági aktivitás növelését az önfoglalkoztatás felől közelíti. Ebben a modellben hangsúlyossá válnak a program alanyainak önös érdekei, motivációi, autonóm döntései és a felelősségvállalás is. A vállalkozáshoz szükséges tőke nyújtásán túl személyre szabott képzés, tanácsadás és mentorálás is biztosított az ügyfelek számára és ennek fontossága a hitelnyújtáshoz mérhető (Molnár 2018).

A program kiemelését azért tartjuk fontosnak, mert az állami beavatkozási logikától alapjaiban különböző alternatívát kínál. A Kiútprogram üzletileg nem rentábilis, mivel 20-30 százalékos veszteséget eredményezett, és csodát sem tesz, de hatékony segítséget jelent, tekintve, hogy társadalmi és gazdasági integrációs hatása erős és nem drágább a közfoglalkoztatásnál, ugyanakkor a társadalmi haszon nagyságrendekkel nagyobb. A program finanszírozását vállalati társadalmi felelősségvállalási program biztosítja (Kiútprogram 2012).

A programban résztvevők döntő hányada a formális gazdaságban működőképes vállalkozást tud létrehozni, amellett, hogy néhányan az informális gazdaságban tevékenykednek tovább. Megfelelő kiválasztási módszerek alkalmazása esetén az ügyfelek döntő többsége vissza akarja fizetni a hitelt és a többségük vissza is tudja. A hitel visszafizetése és a működőképes vállalkozások létrehozása nem teljesen esik egybe, de az arányok hasonlóak. A program sikeres adaptálhatóságának kulcseleme a magasan képzett terepmunkások alkalmazása (Kiútprogram 2012).

3.2 Határon átnyúló foglalkoztatás

Az Európai Unió szakpolitikája

Magyarországon a foglalkoztatáspolitikában a hátrányos helyzettel összefüggő foglalkoztatás és foglalkoztathatóság kérdéseinek kifejezetten hangsúlyos szerepével ellentétben a határon átnyúló integráció foglalkoztatási dimenziói lényegesen kisebb súlyt képviselnek. A terület szakpolitikai intézkedéseit az Európai Unió területi fejlesztéspolitikája határozza meg és az ehhez rendelt keretösszegeket a fejlesztési támogatásban részesülő regionális vagy lokális szereplők használják fel, egyszerinek ható projekteket generálva. Az Európai Unió (és az állam társ)finanszírozásán túli forrásbevonásra utaló adatokkal a kutatás során nem találkoztunk.

Az Európai Unió foglalkoztatáspolitikája a határon átnyúló integráció vonatkozásában a munkaerő mobilitásának serkentését célozza meg, a foglalkoztatásban érdekelt szervezetek határon átnyúló hálózatosodásának ösztönzésével, direktebb módon foglalkoztatási paktumok támogatásával. A munkaerő mobilitásának növelését szolgálja a határon átnyúló oktatási projektek támogatása is.

Az európai uniós direktívák a fejlesztéspolitikai célok elérésében meglehetősen nagy mozgásteret biztosítanak a megvalósítás során, így például az állami foglalkoztatáspolitikai támogatásokkal ellentétben nincsenek a projektek számára kötelező tartalmi elemek, például a megvalósítandó együttműködések szervezeti formáira, vagy jogi státuszaira vonatkozóan. A megvalósítani kívánt projektek számára az elérhető támogatási források is nagy változatosságot mutatnak. A következőkben a határon átnyúló projektek támogatásának három alapvető formáját és magyarországi vonatkozásait mutatjuk be.

Transznacionális programok

A transznacionális együttműködési programok segítségével a kontinens makrorégióinak problémáira vagy fejlődési vízióira vonatkozó együttes megoldások fejleszthetők ki. Lényeges szempont, hogy a projektek megvalósításában több tagállam is részt vegyen, hogy a várt eredmények minél nagyobb területen jelenhessenek meg. A projekteknek általában valamely hosszú távú elképzelésbe kell illeszkedniük, és olyan területekre kell összpontosítaniuk (pl.

árvízvédelem, tengerpolitika, intermodális közlekedési folyosók, városi és vidéki hálózatépítés, összekapcsolt transznacionális innovációs rendszerek), ahol a stratégiai fellépés alapját képező elgondolás kiemelkedő jelentőségű. Magyarország a Central Europe 2020 és Duna Transznacionális Programban vesz részt.[3]

Európai Területi Együttműködések

Az Európai Területi Együttműködés (ETE) a határ menti térségekben biztosít keretet a tagállamok nemzeti, regionális és helyi szereplői számára a közös fellépések végrehajtására és a szakpolitikai tapasztalatcserére. (Forrás: Kárpát-haza Fejlesztési Koncepció 2030). Magyarország teljes határszakasza részesül a határ menti együttműködési programokból. A 2014-2020 közötti fejlesztési ciklusban az ország 19 megyéjéből 15 érintett valamely program által (*lásd. 7. ábra*).

7. ábra: Határ menti együttműködési programokban érintett megyék 2014-2020

Forrás: Savanyú 2015

Közvetlen brüsszeli források

[3] Forrás: https://ec.europa.eu/regional_policy/hu/policy/what/glossary/t/transnational-cooperation

A közvetlen brüsszeli támogatások egyre jelentősebb szerepet töltenek be a támogatáspolitikában, hiszen mind a források, mind a támogatások jellege – sok esetben nemzetközi konzorciumok is pályázhatnak – miatt alkalmasak határon átnyúló kezdeményezések finanszírozására is. A projekt szempontjából nem elhanyagolható az a tény, hogy e programok jelentős részében partnerként megjelenhetnek EU-n kívüli országok szervezetei is. Ezáltal elérhetővé válik Kárpátalja és Délvidék (Vajdaság) is, ami a későbbi határon átnyúló foglalkoztatási programok szempontjából kiemelten fontos tény.

Az előzőekben bemutatott intézkedések és programok támpontot szolgáltatnak a pilotkutatás során kialakítani kívánt foglalkoztatási modellek számára. Az állami újraelosztással működtetett programok szűkre szabott mozgásteret tesznek lehetővé a foglalkoztatási modellek kidolgozása során, vagyis alternatív megoldások esetén nem állami finanszírozással érdemes tervezni. A szociális mikrohitelezés pedig azt szemlélteti, hogy egy államtól teljes mértékben független társadalmi vállalkozás miként valósítja meg a nem bérmunka alapú foglalkoztatási célkitűzését, valamint az egyénekhez és a kisközösségekhez való igazodásnak egyik alternatív módját is bemutatja. A határon átnyúló foglalkoztatás elősegítésének esetében pedig látható, hogy a kérdés megközelítését a foglalkoztatási paktumokon keresztül a határ menti térségek szereplőinek hálózatosodásának a megszervezése jellemzi.

4. Az ipari kendergazdaság és a hozzá kapcsolódó jó gyakorlatok

Kelet-Magyarország és a szomszédos országok határ menti és hátrányos helyzetű térségeikben, rurális karakterük révén, az agrárium kitüntetett szereppel bír, hiszen a termőföld olyan helyben elérhető erőforrást jelent, amely nagy gazdasági potenciált hordoz. E térségek rurális jellege ugyanakkor abból is fakad, hogy gazdasági teljesítőképességük és versenyképességi mutatóik messze elmaradnak nemcsak az európai értékektől, de jelentős lemaradásban vannak a hazai mutatókhoz képest is (Ditzendy et al. 2019). Vagyis, az agrárgazdaság átlagon felüli súlya a térségek gazdaságszerkezetében a lemaradásból fakadó kényszerű helyzet. Ennek tükrében és tudatában a pilotkutatást mégis éppen a mezőgazdasági foglalkoztatás lehetőségére építettük, egész pontosan az ipari kender termesztésére és feldolgozására.

Azért esett a választásunk az ipari kenderre más növényekkel, vagy akár az állattartással szemben, mert az NSKI-ban eddig megvalósult, ipari kender termesztésével és feldolgozásával kapcsolatos kutatások kellő tudásbázist szolgáltatnak a modellkísérletek megvalósításához elengedhetetlen termesztési és feldolgozási ismeretekhez. További indok a kendergazdaság, az ipari kendertermesztés választása mellett, hogy az intézeti és a partnereink által az elmúlt években végzett komplex gazdasági elemző, kutató munkák eredményei egyaránt azt igazolták, hogy a kendergazdaság, az ipari kendertermesztés mint gazdasági innováció, a területi versenyképesség számos tényezőjének javításához képes hozzájárulni (Ditzendy et al. 2019). Emellett az a felismerés is vezérelte az intézetet, hogy az ipari kender termesztésében és feldolgozásában komoly lehetőségek rejlenek, tekintve a növény világpiaci felértékelődését és a Kárpát-medence minden tekintetben kedvező termesztési adottságait. Összességében tehát úgy látjuk, az ipari kendergazdaság hazai (újra) meghonosítását és fejlesztését elősegítő projektek hozzájárulnak egy olyan hazai felzárkózási út

kimunkálásához, amelyben szerepe van a globális tudásnak, s emellett nem elhanyagolható a hazai tradíciók szerepe, az átmeneti évtizedek társadalmi-területi folyamataihoz való alkalmazkodás, valamint a Kárpát-medencei hálózatokban való gondolkodás lehetősége sem (Ditzendy et al. 2019).

4.1 Az ipari kender jellemzői és lehetséges felhasználási területei

Fajták

A kender, vagy rendszertani nevén *Cannabis sativa L.* faj több változatra (varietas) tagolódik:

- Cannabis sativa L. var. vulgaris (közönséges, termesztett kender)
- Cannabis sativa L. var. indica (Lam.) (indiai kender)
- Cannabis sativa L. var. indica subvar. gigantea (óriás kender)
- Cannabis sativa L. var. ruderalis Janisch. (vadkender)

Taxonómiailag a nemzetségen belül elkülöníthetjük az északi csoportot, amelyet rosttermelés vagy magtermelés céljából vetnek, ez a Cannabis sativa ssp. sativa alfaj, míg a déli csoport növényei a pszichoaktív anyagaik révén a kábítószer készítésre és a gyógyszergyártásra alkalmasak, ez a C. sativa ssp. indica. (Benécsné Bárdi 2003).

Felhasználás

A kender hasznosítási lehetőségének széles spektruma a növény morfológiai, kémiai és biológiai tulajdonságainak köszönhető. A növény gyökér feletti részének minden része feldolgozható. Az ipari kender felhasználásával több mint huszonötezer kenderhez köthető termék állítható elő, melyek körülbelül nyolc iparágba illeszthetők: textilipar, autóipar, bútoripar, élelmiszeripar, papíripar, építőipar, gyógyszer-és kozmetikai ipar, illetve hulladékgazdálkodás-energetika. Elsősorban a felhasználási céltól függ, hogy milyen kenderfajtát használunk és a

növény mely részét hasznosítjuk (rosttermesztés, magtermesztés vagy mindkettő) (Johnson, 2018).

Napjaink technológiai háttere mellett az egész növény szinte teljesen hulladékmentesen felhasználható. A rost mellett másodlagos termékek is készülhetnek kenderből: a magból és lombozatból élelmiszer, illetve állati takarmány vagy alom, a pozdorja „bioműanyagok" alapanyagaként kerülhet felhasználásra. Abban az esetben, ha a másodlagosan kinyert alapanyagok értékesítése vagy feldolgozása akadályokba ütközik, a lombtrágyaként szántóföldön elterített növényi részek értékes tápanyagokat juttatnak vissza a talajba, javítva ezzel kondícióját. A kender egyes részeinek iparáganként hasznosulását a *8 ábra* szemlélteti.

8. ábra: A kender részeinek iparáganként hasznosulása

A növény része	Iparág	Készíthető termékek
szár (pozdorja)	papírgyártás	újságpapír, kartonok, csomagolóanyagok, speciális papírok
	mezőgazdaság	állati alomanyag
	bútoripar	préselt falemezek, bútorlapok, burkolatok, tömítések
	építőipar	kendertégla gyártás
	energetika	biomassza
szár (rost)	textilipar	finomtextíliák, lakástextil, műszaki textilek gyártása: ruházat, törölközők, szövetek, vásznak, farmerek, táskák, zokni, munkaruházat, kötelek, zsinegek, hálók, kárpitok stb.
	autóipar	kompozitanyagok előállítása, belső kárpit elemek készítése
	építőipar	külső hőszigetelők, szigetelőlemezek gyártása
pozdorja por	építőipar	építőipari vakolatok, glettanyagok gyártása
virágzat	gyógyszeripar	gyógyszeripari alapanyag, gyógyszerek előállítása
levélzet	gyógyszeripar	gyógyszeripari alapanyag, gyógyszerek előállítása
	mezőgazdaság	állati alomanyag, gombakomposzt

	energetika	biomassza erőművek, illetve biogáz alapanyaga
mag	élelmiszeripar	kendermag olaj, margarin, élelmiszeradalék, liszt
	mezőgazdaság	állati takarmány
	vegyipar	lakkok, kenőanyagok, ragasztók, olajfestékek
	kozmetikai ipar	szappan, sampon, tusfürdő, testápoló, krémek, kozmetikumok
	energetika	bioüzemanyag, biodízel
	kenderipar	kender vetőmag előállítás
	mezőgazdaság	állati takarmány
	vegyipar	lakkok, kenőanyagok, ragasztók, olajfestékek
	kozmetikai ipar	szappan, sampon, tusfürdő, testápoló, krémek, kozmetikumok
	energetika	bioüzemanyag, biodízel
	kenderipar	kender vetőmag előállítás

Forrás: NSKI szerkesztés

Termesztés

A rostkender a mélyrétegű, csernozjom talajokat kedveli, szikes, valamint gyengén humuszos, laza talajokon nem termeszthető (Ivanyiné 2005). Évi csapadékszükséglete 300-500 mm közötti, legnagyobb vízigénye a virágzás és a magtelítődés idején van. Hazánkban a legalkalmasabb területek a termesztésre: Körösök vidéke, Körös- Maros köze, Hajdúság, Bácska vidéke, Közép- Tisza vidék, Alsó-Tisza Vidék, továbbá a Völgység és a Dráva-menti síkság. A kendert leggyakrabban két gabona közé vetik. Nagy nitrogénigénye miatt pillangós növények után különösen jól érzi magát, gabona esetében pedig megfelelő elővetemény (tapasztalatok szerint a kender után vetett gabonát kevésbé támadják meg a gombák és más kártevők). A többéves monokultúrás rendszert nem viseli jól, viszont vetésforgóba jól beilleszthető. (Finta 2012)

Korábban a betakarítás jelentős élőmunkát igénylő tevékenység volt, a levágott kendert kévékbe kötötték, a kévéket kupába rakták,

szárították majd bálázták. A bálák 5-7 napig az áztató medencébe kerültek majd szárítás után hosszú, jó minőségű rostot nyertek. Az újabb rostkender betakarító módszer teljesen gépesített. Természetesen a kettős hasznosítású kendertermesztésre is van lehetőség, ez esetben a magérett növényeket aratják le, a növények felső, magtermő részét és a fennmaradó kórót külön rendre vágjak, a kórót bálázzák, a magzónát pár nap szárítás után kicsépelik.

A rostkender vetőmagbázisa, a magkender, mindig is különálló kultúra volt Magyarországon, ebben az esetben az elvetett növényeknek nincs gyomelnyomó hatásuk, ezért kétszeri kapálást igényelnek. Az aratás bozótvágóval történik, a növények kupába állításához és a magcsépléshez szinten kézi munka szükséges. Hibrid vetőmag előállításának szintén nagy az élőmunkaerő-igénye, mivel az anyasorokat sarlóval hímteleníteni kell (Finta 2012).

4.2 Az ipari kender termesztése és feldolgozása

Előzmények

Az ipari kender az emberiség egyik legrégebben termesztett, legsokoldalúbb és leghasznosabb növénye, géncentrumának feltételezhetően Közép-Ázsiát tekinthetjük, ugyanakkor földrajzilag igen elterjedt (kozmopolita) növényről van szó. A kender termesztése Európában és a Kárpát-medencében hosszú múltra tekint vissza. A kendertermesztés a 17. században élte fénykorát, a vitorlás hajózás korában (Molnár 2017). A Kárpát-medencében a paraszti gazdálkodás fontos részét képezte a kender termesztése és feldolgozása, mivel a háztartásban és a gazdaságban használatos vászon- és kötéláru jelentős része kenderből (illetve lenből) készült el. (Gáborján 2009).

1970-től kezdve a drogfogyasztás általános kriminalizációjával számos nyugati országban az ipari kendernek még a termesztését is betiltották annak ellenére, hogy az ipari kender nemesített és termesztett fajtái nem rendelkeztek pszichoaktív hatással, minimális THC (tetra-hydro-cannabinol) koncentrációjuk miatt. Míg Észak-Amerikában és Nyugat-

Európában a 20. század közepére a növény teljesen kiszorult az agráriumból és a feldolgozóiparból, addig Kelet-Európában és főként a Kárpát-medencében ekkor érte el a legnagyobb volumenét. (Benécsné Bárdi 2003)

A magyar kenderipar fénykorában, az 1950-es és 1960-as években az ipari kender a legnagyobb szántóföldi kultúrák egyike volt és a növényt kilenc kendergyár dolgozta föl, valamint négy fonoda és három szövőüzem (Bócsa 1962). A szocialista évtizedekben a kendert továbbra is túlnyomóan a rostjáért termesztették. A magját emberi fogyasztásra nem használták, cséplés után eltették egy részét a következő évre vetőmagnak, a maradékkal aprójószágot, baromfit takarmányoztak. (Molnár 2017) Magyarországon és a posztszocialista országokban csupán a rendszerváltással kezdett hanyatlani az ágazat, míg végül szinte teljesen eltűnt. (Benécsné Bárdi 2003)

Jelenlegi helyzet

Az ipari kender 20. század végi, szinte totális eltűnését követően a 21. század elejére a növény újra az érdeklődés középpontjába került. Az ipari kender és az illegális kannabisz termesztése körüli viták mára a legtöbb országban tisztázódtak, megnyíltak a lehetőségek a kendertermesztésre és ez szabad utat enged a technológiai fejlesztések és a lehetséges felhasználásra irányuló kutatások számára. A legalizáció mellett a fenntartható gazdálkodás és környezetvédelem szempontjainak előtérbe kerülése, az egészséges táplálkozás és életmód iránt megnövekedett igény, valamint az új ipari feldolgozási formák technikai fejlődése alternatív felhasználási lehetőségeket teremtett. Növekedésnek indult a növény termesztésével, feldolgozásával és mindezzel együtt ismertetésével foglalkozók köre.

Jelenleg a mag- és rostalapú termékek fő fogyasztója az Egyesült Államok, illetve Kanada, ahol elsősorban az élelmiszer- és italgyártásban, a textil- és a kozmetikai ipar területén tapasztalható nagyobb kereslet a kender iránt. Észak-Amerika után a kenderipar harmadik legnagyobb piaca Európa, ahol a kenderszálaknak az építőanyagok és az autóalkatrészek gyártásában van a legnagyobb

szerepük. Kína továbbra is jelentős a kender nemzetközi piacán, képes nagy mennyiségű, ár szempontjából versenyképes kenderrostot és kendermagot előállítani, illetve exportálni, köszönhetően az olcsó munkaerőnek. (Cherney 2016).

Európában a kendertermesztés újjáéledése főként az autóipar, az építőipar és a mezőgazdaság irányából érkező nagy keresletnek köszönhető. Egyes vélemények szerint a kendernek sokkal nagyobb lehetősége van az olajos növények között, mint rostnövényként. Mások a növény gyógyászati/gyógyszerészeti felhasználást emelik ki, főként a növény virágzatában található CBD (kannabidiol) miatt. Végül, de nem utolsó sorban a kendert az egyik leghatékonyabb energianövényként tartják számon, ilyen szempontból a kenderszár fás része, a pozdorja értékes, mert ebből pirolízis útján metanol, metán vagy benzin nyerhető, illetve tüzelőanyagként, önmagában is felhasználható. (Cherney 2016).

Kárpát-medence

Magyarországon pillanatnyilag viszonylag kis számban foglalkoznak a növénnyel, így a termesztésben és feldolgozásban érdekelt szereplők nagy része sok esetben szoros szakmai kapcsolatban áll egymással.

A szomszédos országok közül talán Romániában a legélénkebb a kenderipar, jelen van a termesztés, elsődleges és másodlagos feldolgozás, valamint az értékesítés.

A Felvidéken a kender termőterülete az elmúlt 30 évben változatlan maradt. A legnagyobb probléma, hogy hiányoznak a feldolgozóüzemek és a termesztők nem tudják elhelyezni a piacon a termékeiket. A gazdák többsége kenderrost-feldolgozók hiányában a kendermagtermesztésre szerződik (Havassy et al. 2016).

Délvidéken csupán néhány családi kisvállalkozás foglalkozik kendertermesztéssel, csekély mennyiségben gyártanak termékeket. Viszont a kenderre épülő gazdaságfejlesztés lehetőségét pozitívan fogadják a gazdák, főként mert a Vajdaságban a szegedi és nagylaki kendergyáraknak egykor több száz hektáron termeltek. (Havassy et al. 2016)

Ukrajnában Romániához hasonlóan 2013-ban történt áttörés a kendertermesztésben és Romániához hasonlóan ott is felismerték, hogy mekkora gazdasági lehetőség rejlik e növény termesztésében, ezért a növény termőterületének növelését és a kutatási, innovációs erőforrások bővítését szorgalmazzák. (Havassy et al. 2016)

Kutatás

Az Egyesült Államokban az ipari kenderrel kapcsolatos agrárkutatások a huszadik század elejétől fogva egészen 2015-ig teljes mértékben szüneteltek, ezt követően azonban a növénnyel kapcsolatos kutatásoknak hirtelen és erőteljes fellendülése következett. Ennek megfelelően számos vállalati, kormányzati, illetve akadémiai alap- és alkalmazott kutatás jelent meg nemcsak az Egyesült Államokban, hanem Ausztráliában és Európában is.

A volt szocialista országok sajátosak abból a szempontból, hogy az ipari kenderrel kapcsolatos kutatások nem szakadtak meg a huszadik század során, ugyanakkor az ezekben az országokban folyó nemesítések nagyságrendjükben eltörpültek a jelenlegi kezdeményezések mellett, és a rendszerváltás után, az ipari kender termesztésének és feldolgozásának eltűnésével meglehetősen jelentéktelenné váltak, vagy teljesen megszűntek.

Magyarországon az ipari kender kutatása elsősorban növénynemesítést jelent és mintegy százéves múlttal rendelkezik. Az első magyar kenderfajtát 1923-ban ismerték el F-kender néven, a kompolti kutatóintézetben folyó munka eredményeként. A legnagyobb genetikai előrelépéseket a 20. század második felében érték el Magyarországon, melynek eredményeként sikerült jelentősen növelni a hektáronkénti rosthozamot, a magtermést és az olajtartalmat, valamint a világon egyedülálló módon „ivarváltó" hibrideket is előállítottak. (Mátrai 2016).

A rendszerváltást követően a Károly Róbert Főiskola Fleischmann Rudolf Kutatóintézetében folytatódott a nemesítés és fajtafenntartás, azonban az ágazat és a kereslet eltűnése a kutatások megszűnésével fenyegetett. 2008-ban a kompolti kendernemesítést az Agromag Kft.

vette át, mely biztosította a fajták fenntartását, elindította az új modern fajták nemesítését, és finanszírozta a fajtaminősítő kísérleteket. Napjainkban a nemesítés nagyobb részben továbbra is Kompolton folyik, de meg kell említeni a Szarvason folyó nemesítő munkát is. A nemesítés mellett további kutatásokat is végeznek az országban: a Soproni Egyetem Erdőmérnöki Karán a fa tartószerkezeti elemek kenderrostból készült gerendákkal történő helyettesítését vizsgálják. Összességében a magyarországi kutatások eredményeként a magyar ipari kender fajták teszik ki az Európában termeszthető fajták közel 25 százalékát (Molnár 2017).

A szomszédos országok közül jelenleg Romániában foglalkoznak számottevő mértékben az ipari kender kutatásával. Az egyetemeken és kutatóintézetekben folyó munka a termesztésre, a nemesítésre, illetve a hasznosítás lehetőségeinek feltárására egyaránt kiterjed, melynek legfontosabb intézményei a Secuieni Mezőgazdasági Kutatóközpont és a Lovrin Mezőgazdasági Kutatóközpont (S.C.D.A. Secuieni. S.C.D.A Lovrin). A Lovrin 110, Secuieni Jubileu, Zenit, Diana, Silvana, Dacia-Secuieni mindegyike romániai kendermag-fajta és más-más előnyökkel, tulajdonságokkal rendelkeznek a mag-, olaj- vagy rosttartalom szempontjából. (Bran 2017)

4.3 Az ipari kender termesztésén és feldolgozásán alapuló foglalkoztatás

Jó gyakorlatok

Az NSKI-ban a jógyakorlat gyűjtése és elemzése hagyományos témának tekinthető, az ipari kenderrel kapcsolatos kutatások révén pedig kiemelt figyelmet kapnak az ipari kender termesztésével és feldolgozásával foglalkozó projektek. Ugyanakkor az ágazat „embrionális" állapota lévén e projektek számossága meglehetősen csekély, és nagy részük egyelőre inkább ígéretes kezdeményezés, vagy olyan gyakorlat, ami jelen pillanatban még csak kis területen, alacsony hatásfokkal valósult meg. Látványosabb eredményekre, szélesebb körű

adaptálásra e kezdeményezések kapcsán a jövőben számíthatunk (Ditzendy et al. 2018).

Jelen kutatás során összegyűjtött, közel ezer foglalkoztatási/foglalkoztathatósági jó gyakorlat közül negyven esetében jelenik meg az ipari kender termesztése és/vagy feldolgozása, viszont ezek nem határon átnyúló kezdeményezések. Ugyanakkor ez nem jelenti a határon átnyúló foglalkoztatás és ennek növelését szolgáló projektek általános hiányát, sőt Magyarország vonatkozásában több száz, már megvalósult vagy folyamatban lévő EU-s projekttel találkozhatunk valamennyi határszakasz esetében.[4] Az alábbiakban néhány fontosabb, kenderre alapuló ígéretes kezdeményezés, jógyakorlat-csíra bemutatása következik, kézzelfoghatóvá téve az ipari kender termesztésében és feldolgozásában rejlő lehetőségek szerteágazó voltát.

Algyő-Nagyfa kenderprogram

Az Algyő-Nagyfa Kft. és az Algyői Önkormányzat igen ígéretes közös vállalkozása a dél-alföldi leszakadó régió, azon belül is Csongrád megye társadalmi-gazdasági fejlesztését célozza. Szektor- és ágazatközi együttműködések foglalkoztatási célú szervezésével és munkaerő-piaci, gazdasági gyökerű krízisek kezelésével avatkozik be a térség életébe. A kendertermesztés és – feldolgozás számos lehetőséget hordoz magában, amelyek foglalkoztatási, reintegrációs, munkakompetencia fejlesztő programok és for-profit vállalkozások alapjául egyaránt szolgálhatnak.

A jó gyakorlat célja a kendertermesztés újbóli meghonosítása a térségben és az értékesítés révén a peremterületek bekapcsolása a gazdasági vérkeringésbe. Célozza továbbá a munkaerőpiacról kikerült aktív korúak, álláskeresők, hátrányos helyzetű munkavállalók visszavezetését a munkaerő-piacra, valamint az ipari kender széleskörű felhasználhatóságának megismertetésével munkaadók, vállalkozók és szervezetek bevonását a kenderprogramba.

[4] Forrás: keep.eu adatbázisa

A termelési folyamatokba fogvatartott elítélteket is bevonnak, egyrészt a költséghatékonyság, másrészt az elítéltek társadalmi reintegrációjának sikeressége érdekében. A kendertermesztés sok élőmunkát igényel, ami helyi szinten adott. A termesztés során szükséges munkafolyamatok, tevékenységek elsajátításával munkakompetenciáik javulnak, továbbá munkájukkal értéket teremtenek, ami szocializációjukat nagyban elősegíti.

Algyő elsősorban a rostkender másodlagos feldolgozásán és építőipari, papíripari hasznosításán gondolkodik. A kenderprojekthez az ÉMI Építésügyi Minőségellenőrző Innovációs Nonprofit Kft., az Agromag Kft., a Clean Star Complex Kft., valamint az Euroterv Kft. is csatlakozott. A jó gyakorlat alapjául szolgáló projekt 2016-ban indult az Algyőhöz tartozó Rákóczitelepen, 3,5 hektár termőterületen elindított ipari kender termesztésével. A jó gyakorlat ma is működik.

Kender vetőmag–termesztés és termeltetés Telekgerendáson

A békés megyei Telekgerendáson az Agromag Termékelőállító, Forgalmazó és Szolgáltató Kft. jó minőségű, fajtatiszta kendervetőmagot termeltet a bekapcsolódni vágyó gazdákkal, amelyet felvásárol, fémzárral lát el és tovább értékesít. A jó gyakorlat vállalkozókat, munkaadókat, gazdálkodó szervezeteket és szakmai megvalósítókat céloz, s a vállalkozói tevékenységet, önfoglalkoztatást támogatja. A jó gyakorlat alapjául szolgáló projekt 2008-ban indult, ma is működik, hatása a célcsoport életére pozitív. Fejleszthető, sőt további fejlesztést igényel, mivel a vetőmag-termeltetés mennyisége a projekthez csatlakozni kívánó gazdák igényeit csak részben elégíti ki.

Kender vetőmag-termesztés közösségi/társadalmi vállalkozás formájában Abaújban

Az előzőekben bemutatott kezdeményezéshez igen hasonló tevékenység valósul meg Encs környékén (elsősorban a Gönci járás településein), ahol egy helyi gazdálkodó, Aczél Ádám igyekszik a helyi kistermelőket összefogva, közösségi alapon működő kendervetőmag-előállítással foglalkozó vállalkozást létrehozni, fenntartani. Aczél Ádám tevékenysége egyelőre a gazdák beszervezésére, a kendervetőmag-

termesztés szakismereteinek átadására, a közös értékesítési csatornák kialakítására terjed ki. Egy viszonylag újkeletű kezdeményezésről van szó, amely további fejlesztést igényel a közös fellépésből származó egyéni és közösségi hasznok fokozása érdekében.

Szerbiai Szövetkezeti Kendervertikum

A vajdaságbeli Észak-Bánság ad otthont a Szövetkezeti Kendervertikumnak, amely a helyi közösségfejlesztésen túl, határon átnyúló gazdasági-fejlesztési kapcsolatokat is ápol. A projekt a térség aktív korú lakosainak foglalkoztatását, valamint szakmai megvalósító szervezetek bevonását, azok együttműködésének elősegítését célozza.

A jó gyakorlat célja magas hozzáadott értékű helyi termékek előállítása és piaci értékesítése szövetkezeti modellben. A kendervertikum egy a helyi gazdákat szövetkezetbe integráló ernyőszervezet. A közös szövetkezeti üzemben kender alapanyagú élelmiszeripari és kozmetikai termékeket gyártanak, az ipari kender magjának, virágzatának és cséplési aljának felhasználásával. Termékeiket hazai és nemzetközi piacokon értékesítik.

A jó gyakorlat alapjául szolgáló projekt 2011-ben indult, s még ma is működik, a helyi gazdák életére tartósan pozitív hatást gyakorolt. A szövetkezeti formának köszönhetően termőföldjeik jövedelmezősége növekedett, mivel nem csupán alapanyagot, hanem magas hozzáadott értékű terméket értékesítenek. A jó gyakorlat adaptációját elősegíti, hogy részletes dokumentáció áll rendelkezésre és a jó gyakorlat megvalósítói konzultációt, további együttműködést vállalnak.

Az ipari kender termesztése és feldolgozása a foglalkoztatás tükrében – a jó gyakorlatok elemzési tapasztalatai

A jó gyakorlatok áttekintése alapján az látható, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Dél-Alföld fejlesztési projektjei illeszkednek leginkább az elképzeléseinkhez.

A projektek többsége az adott település és térség teljes lakosságára elsődleges célcsoportként, partnerként tekint a fejlesztések megvalósítása és fenntartása folyamán. Ugyanakkor ennek gyakorlati

megvalósításában kétféle foglalkoztatási mód (és szemlélet) tárható fel. A programok többsége deklaráltan a profitot előtérbe helyező vállalkozás, ami eleve a versenypiaci feltételek mellett működik és alkalmaz munkavállalókat. Encs és Algyő-Nagyfa példáinak megfelelően azonban nem kizárólag és elsődlegesen a piacra való termelés lehet a cél.

A fejlesztések elsődleges színtere a család és a közösség, illetve a település. A társadalmi szinten megrajzolható célcsoportok között főként az „alacsony társadalmi státuszúak, mélyszegénységben élők", illetve a „munkaerőpiacról kikerült, álláskeresők" szerepelnek. Ha azonban a (főként a foglalkoztatásra, az együttműködésre, új kompetenciák megismerésére fókuszáló és a fenntarthatóságot erősítő) támogatási munka univerzalitását nézzük, akkor a település teljes lakossága is szóba kerül a célcsoportok között.

Az ipari kender foglalkoztatásra gyakorolt pozitív hatásai között fontos kiemelni, hogy a kendertermesztés és -feldolgozás egyes folyamatai igen élőmunka igényesek és ennek megfelelően a kendertermesztés és -feldolgozás jelentős potenciált képvisel a hátrányos helyzetű térségek foglalkoztatási problémáinak enyhítése szempontjából.

A vetőmag előállítás során a nyári *idegenelés*[5] és *hímtelenítés*[6] elengedhetetlen, hogy megfelelő minőségű kendernövény teremjen. Ezt a folyamatot gépek nem tudják elvégezni, mivel nem tudnak különbséget tenni a gyomnövények, a fajtaidegen hajtások, a hímegyedek és a „jó" növények közt. Ehhez szükség van bizonyos szintű képzettségre, munkakompetenciák elsajátítására. A szükséges kompetenciák a „D" képzési körhöz tartozó fejlesztési programmal elsajátíthatók, magas iskolai végzettséget nem igényelnek.[7] Hosszú

[5] Az állományból a fajtaidegen egyedek eltávolítása.

[6] Az egylaki kenderfajtáknál a hím egyedek eltávolítása.

[7] A Felnőttképzési törvény 2 § szerint a „D" képzési körhöz olyan egyéb engedélyezett képzések tartoznak, amelyek jellemzően a szakképesítéshez, szakmai végzettséghez, nyelvi képességhez nem köthető egyéb kompetenciák fejlesztését szolgálják.

távon pozitív hozadéka lehet, hogy a képzésben részt vettek mentális és munkaképességei javulnak, foglalkoztathatóságuk esélyei megnőnek.

A rostcélú feldolgozása során már van lehetőség a nagyobb mértékű gépesítésre, a szalag és a gépek mellé élő ember szükséges. A kendernövény áztatása, kiemelése és a gyári feldolgozás során a pozdorja különválasztása a finom kenderszálaktól, nem nélkülözheti az ember közreműködését.[8] Itt ismételten fontos kiemelni, hogy a munka elvégzésére alacsony iskolai végzettségű munkavállaló is alkalmas, és egy nagyobb kenderfeldolgozó üzem esetén ez sok száz munkahelyet jelenthet.

5. A projektterületek bemutatása

A pilotkutatás tervezéséhez és megvalósításához konkrét szereplőkre van szükség, akik a kutatás alanyaivá válnak. Szándékaink megvalósításához elengedhetetlen, hogy befogadó közeget találjunk, mivel a proaktív szereplők hiánya olyan hátráltató tényező lehet, amely értelmetlené teheti a kutatás egészét. Ennek megfelelően Kelet-Magyarország és a szomszédos országok hátrányos helyzetű, határ menti térségeiben olyan aktív gazdákat és szervezeteket kerestünk, akik valamilyen módon kapcsolatban állnak az ipari kender termesztésével és/vagy feldolgozásával. Így esett választásunk a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Aczél Ádám gazdálkodóra és a Csongrád megyei Kender Innovációs Platform létrehozásán munkálkodó, abban érdekelt és érintett szervezetek szövetségére.

A projektterületek földrajzi lehatárolását rugalmasan értelmeztük. Mivel a projektek hálózatosodást elősegítő kezdeményezéseket jelentenek, így természetükből fakadóan, vagyis a társadalmi és igazgatási határok átívelésnek szándéka miatt, a működési környezetet összetett lokális és regionális társadalmi jellemzők elegye határozza meg. Ennek megfelelően az elemzések során a települési szinttől az országhatárokat átívelő régiókig terjedő skálán értelmezhető jelenségek együttesen jelennek meg, szigorúan vett földrajzi keretek nélkül.

5.1 A kelet-magyarországi határrégió helyzete

Gazdasági krízis és kényszerpályák

Európa vásárlóerő paritáson mért területi különbségei szerint Kelet-Magyarország és a szomszédos országok határ menti térségei kisebb nagyobb mértékben, de egyaránt az európai átlag alatt maradnak. A legjobb helyzetben a Kassai Kerület van, a legkedvezőtlenebb értékek

pedig a Vajdaságban és Kárpátalján tapasztalhatók.[9] A fennálló különbségeket tovább árnyalja a HDI és az egy főre jutó DGP összevetése. A HDI tekintetében is az európai átlagtól való elmaradást láthatjuk, ugyanakkor ebben a tekintetben lényegesen kisebb különbség áll fenn az európai átlag és a határtérség területei között.[10] Az igazán kirívó szórás az egy főre jutó GDP tekintetében látható,[11] és ez arra utal, hogy az elmaradottsághoz vezető anomáliákat, illetve a határtérségen belüli különbségeket a gazdaság élet szervezettségében/struktúráiban, a produktivitásban és a hátrányos helyzethez szorosan kapcsolódó marginalitásban kell keresnünk.

A jelenlegi helyzet az 1990-es években lezajlott gazdasági átalakulás okozta elhúzódó és mély transzformációs válság utóéletének tekinthető. A hirtelen és tömegesen megjelent munkanélküliség, a tőke- és jövedelemhiány, valamint az új körülményekhez való nehézkes idomulás csökkenő mértékben, de máig fennálló problémakört jelent. A térség legnagyobb kihívásává a cigányság körében lezajlott tömeges szociális leszakadás és ennek etnicizált össztársadalmi diskurzusa vált. További alapvető problémát jelentenek a jövőbeli prosperitás alapjait erodáló negatív demográfiai folyamatok is, vagyis a mérsékelt gyermekvállalási hajlandóság, az elöregedés, és a fiatal korosztályok magasabb státuszú tagjainak szelektív elvándorlása.

Az akkut társadalmi problémák, az állandó jövedelemhiány és az állandó egzisztenciális fenyegetettség gazdasági kényszerpályák, illetve magatartásformák felé terelte az embereket, így a szürke-, a fekete- és az informális gazdaság meghatározó szerepűvé vált. A rendszerváltás utáni üzletelés/seftelés nyertesei és vesztesei nem különülnek el társadalmilag, mivel ezek a pozíciók pusztán rátermettség kérdésévé váltak. Vagyis a materiális tőke helyébe a megfelelő kapcsolatok megléte, az agresszív és kockázatvállaló habitus lépett.

[9] Forrás: https://insights.gfk.com/gfk-az-eur%C3%B3pai-kiskereskedelemr%C5%91l-0
[10] Forrás: https://globaldatalab.org/shdi/shdi/
[11] Forrás: https://ec.europa.eu/eurostat/web/national-accounts/data/database

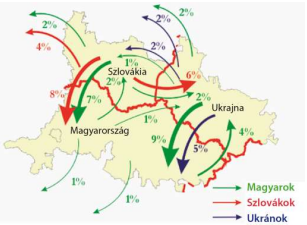
Így sokkal magasabb keresetre lehetett szert tenni a legálisan bonyolított ügyletekkel szemben. A „rendszer" fennmaradásának egyik oka, hogy mindez a fogyasztók érdekét is szolgálta, tekintve, hogy a szűkös jövedelemhez igazodva áron alul biztosította a szükséges termékeket (Borboly et al. 2002).

Határon átnyúló foglalkoztatási mobilitás

A rendszerváltás után a gazdaság kapitalista átalakításával ellentétben a határok csak igen lassan alakultak át, és a folyamat még ma sem zárult le teljesen. A schengeni határok esetében már valamennyi intézményi korlátozás megszűnt és a többi szakaszon is lényegesen könnyebb az átjárás, ennek ellenére a kapcsolatok létrejöttét és fenntartását szolgáló infrastruktúra hiánya és a közszolgáltatások igénybevételének akadályozó eljárásrendje továbbra is korlátokat szab a határokon átívelő kapcsolatok kialakulásának (Allina-Pisano 2009).

A határon átnyúló foglalkoztatás szoros összefüggésben áll a határon átnyúló gazdasági kapcsolatok intenzitásával is (*9. ábra*). Ebből a szempontból Északkelet-Magyarországon és a szomszédos országok környező területein közelmúltbeli előzményként az informális gazdaság részeként a KGST piacok működését és az erre épült és a rendszerváltás után is továbbélő piacozást, az olaj, az alkohol és a dohány csempészésének felfutását emelhetjük ki. (Borboly et al. 2002) A munkaerő mobilitásának szempontjából pedig az informális kapcsolatrendszereken keresztül Romániából Magyarországra ingázó mezőgazdasági idény- és vendégmunkások mozgásai tekinthetők számottevőnek (Hamar 2017).

9. ábra: A munkamigráció irányai az északkelet-magyarországi határszakaszon

Forrás: Sik és Surányi 2015, 76.

Ezzel párhuzamosan a statisztikailag mérhető, határon átnyúló gazdasági tranzakciók, áru- és személyforgalom, illetve munkaerőmozgás (ingázás) meglehetősen mérsékelt volument képvisel különösen az ország nyugati határtérségeinek dinamizmusával összevetve. Ugyanakkor lényeges kiemelni a határon túli magyarok magyarországi emigrációját és annak jelentős foglalkoztatási hatását is. Mindez azonban túlmutat a határon átnyúló foglalkoztatáson.

A határtérségben a posztszocialista térség egészéhez hasonlóan nagy igény mutatkozik az elvándorlásra, amely sok esetben az egyetlen megoldási lehetőségként mutatkozik az egzisztenciális előrelépés vonatkozásában. A fejlődő nagyvárosok kivételével a határrégió egészét negatív vándorlási egyenleg jellemzi és ebbe illeszkedik, hogy az áttelepülő határon túliak is inkább az ország belsőbb területeire és különösen a nagyobb városokba költöztek és különösen igaz ez Délkelet-Szlovákia és Északkelet-Magyarország relációjában. Az utóbbi években azonban a Nyugat-Európában elérhető életszínvonallal szemben Magyarország egyre kevésbé jelent perspektívát a határon túli magyarok számára, a kettős állampolgárság bevezetésével pedig a vajdasági és kárpátaljai magyarok számára is elérhetővé vált az Európai Unió munkaerőpiaca.

A határon átnyúló foglalkoztatás vonatkozásában új jelenségként tapasztalható a magyarországi munkaerőhiány enyhítését célzó, állami közreműködéssel szervezett ukrajnai munkaerő-közvetítés. Ez a rendszer leginkább ukrán és nem is feltétlenül Kárpátaljai vendégmunkások

magyarországi megjelenését eredményezi, ugyanakkor ebben az esetben sem Kelet-Magyarország a migráció célpontja (Fedyuk és Meszmann 2018). Összességében azt mondhatjuk, hogy a határrégióban a határon átnyúló foglalkoztatási mobilitást direkt módon az Európai Unió által támogatott fejlesztési projektek jelentik, ugyanakkor ezek látványos fellendülést mindeddig nem eredményeztek. Az együttműködést támogató egyszeri projektek működése ugyanis a támogatás időszakára korlátozódik.

Az agrárium helyzete

A határrégió alapvetően kedvező agroökológiai feltételekkel rendelkezik, és ennek megfelelően mező- és erdőgazdasági művelésre alkalmas talajok jellemzik, ezért a termőföld a terület kiemelkedően fontos gazdasági erőforrása. Fontos azonban megjegyezni, hogy a mezőgazdaság egészét jelenleg az adottságokat és a környezetérzékenységet figyelmen kívül hagyó gazdálkodás jellemzi, melynek nyomán művelési kockázatok lépnek fel és környezeti, valamint mezőgazdasági károk keletkeznek. Ehhez adódik az éghajlatváltozás egyre növekvő kockázata és mindez alapvető kihívás elé állítja térség mezőgazdaságának fenntarthatóságát (Rakonczai 2011).

A határrégió Magyarországgal szomszédos területén élő magyarokat nagy agrárkitettség jellemzi, mivel a magyarok a nagyvárosokkal ellentétben jellemzően kisebb településeken alkotnak többséget. Kárpátalja esetében például a magyarok döntő többsége éppen abban a keskeny határ menti sávban van jelen, ahol a megye művelésre alkalmas földjei nagy arányban koncentrálódnak.

Az Európai Unió átlagához viszonyítva kiugróan magas agrárfoglalkoztatottsági értékekkel találkozhatunk a vizsgált térségben, miközben a mezőgazdaság hozzáadott értéke Európa átlagához igazodik.[12] Ez egyrészt mérsékelt produktivitásra és az alkalmazott technológiák, illetve az innovativitás fejlesztésének szükségére utal,

[12] Forrás: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database

másrészt az agrárium háztartások élelmezésében betöltött fokozottabb szerepét is sejteti. Románia esetében mindez a munkanélküliségi statisztikában is megjelenik, mivel a kirívóan alacsony munkanélküliség hátterében az önfoglalkoztatás formáját öltő fokozott agrárfoglalkoztatottság húzódik meg. Ugyanakkor a kisüzemi gazdálkodás mellett a birtokkoncentráció folyamata is megfigyelhető, amely az elérhető földterületek csökkenéséhez vezet, és ez a szociális alapú agrárfoglalkoztatás lehetőségét csökkenti.

A határrégió mezőgazdaságát a szántóföldi monokultúrák határozzák meg, ezek mellett az állattartás, a zöldség-gyümölcs termesztés csak másodlagos szerephez jut. Az ágazati struktúrát a térség gazdálkodóira jellemző preferencia határozza tehát meg, vagyis a kisebb kockázatvállalást jelentő és hamarabb megtérülő gazdálkodásra való törekvés.

5.2 Abaúji projektterület

Encs és a környező aprófalvak a Hernád völgyében és a Cserehát területén fekszenek, mely az ország legrosszabb társadalmi kondíciókkal rendelkező térségeinek egyike. Borsod-Abaúj-Zemplén megye a szocializmus során, a településpolitika révén elzárt és nehezen elérhető, illetve ellátás- és funkcióhiányos vidékké vált. (Beluszky 1977) Az ipari centrumok elszívó hatása által generált elvándorlás, a téeszek kiépülésével kizárólagossá váló agrárfoglalkoztatás és a rendszerváltás utáni gazdasági leépülés máig tartó és kilátástalan szociális helyzetet eredményezett a településeken és a térségben (Kovách 2012).

A területen szociálisan leszakadó, vegyes lakosságú cigány etnikai tömbterület alakult ki, amely egyben regionális szegregátumként is értelmezhető. A népszámlálási adatokból az derül ki, hogy a településeken a cigányok aránya jellemzően 10-40 százalék között ingadozik és ezzel együtt a magyar-cigány kettős identitás is meghatározó.[13] A munkanélküliségi adatok 2019 augusztusában rendre

[13] Forrás: teir.hu

10 százalék felett alakultak, 28 százalékos maximumértékkel, miközben ugyanebben az időpontban az országos átlag 3,4 százalék volt.[14]

Terepi tapasztalatok szerint a szegény családokban az elsődleges munkaerőpiacról, a közmunkából és a szociális juttatásokból származó jövedelmek csak elenyésző arányt tesznek ki az összbevételekből, sőt a vizsgált háztartásokban a formális munkaviszonyból származó jövedelem csak esetenként fordult elő. Ennek megfelelően a formális munkaerőpiaci alkalmazás hiányával kalkulálnak a megélhetési stratégiáikban, vagyis elsősorban az informális munkaerőpiacon próbálnak jövedelemhez jutni, segédmunkásként az építőiparban, vagy mezőgazdasági tevékenységet végeznek. További bevételi forrás lehet a közmunka, a transzferjövedelmek, a gyűjtögetés, a böngészés/mezegelés, a guberálás/lomizás, a vasazás, az árusítás, a kéregetés és a hitel (sokszor uzsorára). (Kotics 2012)

A Hernád völgye és a Cserehát az Alföld egészéhez viszonyítva kedvezőtlenebb adottságokkal rendelkezik a szántóföldi növénytermesztéshez, ugyanakkor globális kitekintéssel nézve ennek ellenkezője mondható el. Az adottságokhoz és a gazdálkodók preferenciáihoz igazodva a területen a szántóföldi növénytermesztés meghatározó szereppel bír. A legutóbbi, 2010-es agrárcenzus szerint a mezőgazdaság által hasznosított földterületeken feles arányban osztoznak az egyéni gazdálkodók és a gazdasági szervezetek, ugyanakkor a mezőgazdasági produktumban érintett szereplők 98-99 százaléka egyéni gazdálkodókat takar, akik bérmunkásokat csak elvétve alkalmaznak.[15]

Abaúj vidékén a vállalkozás, az infrastruktúra, a tőke és az innováció kis túlzással futurisztikus fogalmaknak számítanak. Ennek megfelelően e fejlesztési hívószavakat csak a megfelelő módon értelmezve és alkalmazva kaphatnak valódi értelmet. A térség számos helyi és

[14] Forrás: nfsz.munka.hu Településsoros munkanélküliségi adatok
[15] Forrás: ksh.hu Tájékoztatási adatbázis
(http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?lang=hu)

szociális gazdaságfejlesztési programja/projektje éppen erre tesz kísérletet.[16]

5.3 Algyői projektterület

Az abaúji projektterülettel szemben a Dél-Alföldön lényegesen kedvezőbb társadalmi helyzet tapasztalható, mivel egész járásokra és településekre kiterjedő etnikai és szociális szegregációról nem beszélhetünk, ugyanakkor az elvándorlás mértékében olyan ítélet jelenik meg az emberek részéről, amelynek hátterét relativizálni nem lehet.

A Dél Alföldön jellemzően nagyobb népességű, összetettebb társadalmú, kiterjedt külterületekkel bíró községekkel és kisvárosokkal találkozhatunk, amelyeket a rendszerváltás utáni évtizedek összességében negatívan érintettek. Egyedi problémát jelent a területen a tanyák második világháború óta tartó válsága. A stabilan jövedelmező munkaalkalmak és egzisztenciális perspektívák hiánya szelektív elvándorlást, fokozódó elöregedést és önmagát tápláló folyamatot eredményez. (Kovách 2012) A szomszédos országokban is hasonló helyzet tapasztalható, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy magyarokkal elsősorban a Vajdaságban találkozhatunk és ez alapvetően meghatározza a határon átnyúló kapcsolatrendszereket.

A Dél-Alföldön a mezőgazdaság hagyományosan kitüntetett szereppel bír, mivel az itt lévő földek az ország legjobb minőségű termőtalajaival rendelkeznek, ennek megfelelően a szántóföldi művelés alapvető fontosságú. A birtokszerkezet vonatkozásban a 2010-ben készült utolsó mezőgazdasági összeírás alapján az látható, hogy az agrárium által

[16] Mindenképpen meg kell itt említeni a következő kezdeményezéseket, gyakorlatokat: Hernádszentandrás (Bioszentandrás), Méra (Autonómia Alapítvány Bridge projekt, önkormányzati szociális foglalkoztatás), Inács (önkormányzati szociális foglalkoztatás), Halmaj (önkormányzati szociális foglalkoztatás), Kázsmárk (tanoda és közösségfejlesztés), Szalaszend (Autonómia Alapítvány Bridge projekt), Perkupa (Autonómia Alapítvány Bridge projekt).

hasznosított földterületeken bár még többségben vannak az egyéni gazdálkodók, de az imént vizsgált abaúji területhez képest itt nagyságrendekkel nagyobb a szervezetek jelenléte, nagyjából a gazdálkodó egységek harmada számít annak. A használt földterület szempontjából azonban már jelentős birtokkoncentrációról tanúskodnak az adatok, mivel a nagy számú egyéni gazdálkodó a földterületek mindössze 1-2 százalékát használja. A családi gazdaságok esetében a bérfoglalkoztatás a Dél-Alföldön sem jellemző, de az abaúji térséggel szemben nagyobb valószínűséggel fordul elő.[17]

A Dél-Alföldön az agrárium területén a vállalkozói kedv, az innovativitás és a befektetéshez szükséges tőke vonatkozásában az EU átlagához képest jelentő lemaradás tapasztalható, ugyanakkor csírájukban már megjelentek ezek a dolgok. Ezt bizonyítja az ipari kender termesztésének és feldolgozásának manapság tapasztalható újbóli megjelenése is, ugyanakkor a kívánt prosperitás érdekében további jelentős erőfeszítésekre van szükség.

[17] Forrás: ksh.hu Tájékoztatási adatbázis
(http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?lang=hu)

6. A pilotprojektek bemutatása

6.1 Közösségi alapú foglalkoztatási modellek

Az eddigiek alapján olyan modellek kialakítását láttuk szükségesnek, amelyek a mezőgazdasági termelésen, feldolgozáson és az ehhez kapcsolódó (szociális) foglalkoztatáson alapulnak, valamint nagy arányú állami dotáció nélkül is fenntarthatók, miközben hatékonyan igazodnak a lokális viszonyokhoz és a határon átnyúló foglalkoztatás lehetőségét is magukban hordozzák. A modelleket a kutatási projekt partnereként a HROD Kft. dolgozta ki és valósította meg, amelyek egy külső támogatással finanszírozott vidékfejlesztési program keretében a helyi szociális- és foglalkoztatási politikákra alapozott megoldásokat kínáltak a *közösségi fejlesztés* szemléletén keresztül.

A foglalkoztatás, foglalkoztathatóság és az ezzel kapcsolatos modellek önmagukban nem értelmezhetők, mivel a munkavégzés szorosan összefonódik a gazdasági aktivitással/értékteremtéssel, és ehhez kapcsoltan az üzleti és szervezeti modellekkel. Ezért, a két pilotkutatás során a foglalkoztathatóság, a gazdasági értékteremtés és az ezekhez szükséges szervezeti/szervezési keretek elvei és gyakorlati lépései egy-egy kísérleti modellben kerültek kialakításra a terepi tapasztalatok függvényében.

Az előzetes terepi tapasztalatok és a két térség gazdasági stratégiáinak, az ipari kender termesztéséhez és feldolgozásához már meglévő kapcsolatainak elemzése alapján azt a tanulságot szűrtük le, hogy a déli rész vidékfejlesztésben és agráriumban résztvevő szereplői körében fontos szempontnak számított a piaci kompetenciák növelése és menedzselése.[18] Az egy térben, hasonló vagy azonos érdekek mentén mozgó szereplők között ezért az együttműködés erősítését tűztük ki célul szervezetfejlesztési modellt alkalmazva.

[18] Fontos megjegyezni, hogy az akciócsoport települései között egy nagyközség (Algyő), egy város (Sándorfalva) és egy regionális központ (Szeged) külterülete is található.

Az abaúji térségben fiatal gazdák önszerveződő, termelésorientált projektjeként definiálhatjuk az ipari kender meghonosítását. Ezért itt üzleti modellt dolgoztunk ki a pénzügyi fenntarthatóság megteremtése érdekében, illetve a foglalkoztathatóság javítását tűztük ki célul. A programokhoz kapcsolódó fontos attitűdnek számított a népességmegtartó képesség és a képességmegtartó népesség erősödése a térségekben. Elemzéseinkből ugyanakkor az is kiviláglott, hogy határmenti kapcsolatok terén (egyelőre) egyik térség sem számíthat aktívan a szomszéd térségre, de a lehetőség mindkét vizsgált területen nyitva áll.

Az északi, az abaúji térségben megvalósuló modell lényege, hogy a közösségépítésen keresztül az önfoglalkoztató és piaci profitszerzésre törekvő gazdák igényét, valamint az elsődleges munkaerőpiacról kiszorult személyek rehabilitációjának szükségét egyszerre képes megjeleníteni, valamint a határon átnyúló együttműködések kialakítására is alkalmas. A piaci szempontok érvényesülése lehetővé teszi a szociális foglalkoztatás részleges finanszírozását is, csökkentve a külső kitettséget. A közösségi forma lehetővé teszi a magasabb társadalmi státuszú gazdák, valamint a marginalizált helyzetű személyek között létrejövő gazdasági kapcsolatok kialakítását és ez a kirekesztés ellenében a társadalmi kohéziót is erősíti.

A déli, csongrádi modell lényege abban áll, hogy összekapcsolja a kender termesztésében, feldolgozásában érintett különböző szereplőket, úgy, mint gazdálkodókat, önkormányzatokat, nonprofit szervezeteket. Az együttműködésen alapuló közös jövőkép és stratégia kialakításával képes a versenyképesség javítására, ezáltal kiszámíthatóbb megélhetést biztosít a térségben élőknek.

A modellek folyamatos monitoring mellett, 7-10 éves kezdő működési periódus után hatékony eszközei lehetnek a helyi szereplők (vállalkozók, civilek, önkormányzatok) kisebb volumenű cselekvéseinek közös koordinációjára és így a nagyobb hatásfok elérésére. Továbbá, a lokálisan kidolgozott és eredményesen működő foglalkoztatási programok támogató állami szerepvállalással az állami szociális- és

foglalkoztatáspolitika részei lehetnének, annak helyi szintű, és a helyi körülményekhez jól illeszkedő változataiként.

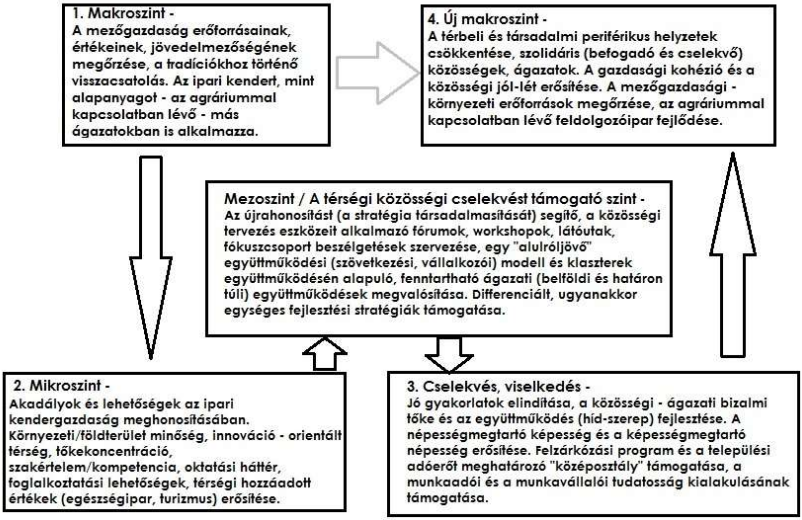
6.2 Eredmények és azok mérése

A projektek eredményeinek/hatásainak mérési módszertana a *Colman-féle mikor-makro rendszerviselkedési modell*en alapszik. Az elmélet az egyén (vagy más, egyéni döntéshozatalra képes kisebb közösség, pl. család vagy gazdálkodó személyiség) és az össztársadalom (illetve gazdaság) mint két-két dinamikus tevékenységi rendszer együttélését és összefonódását vizsgálja. Coleman állítása szerint a vizsgált döntéshozó és cselekvő egyének és családok (illetve vállalkozások) társadalmi szintű struktúrák hatása alatt léteznek, és tevékenységük összeadódva végül ugyanezen a szinten eredményez új jelenségeket és rendszereket. A tervezői elgondolás szerint a makroszinten létező struktúrák (relative) azonos intenzitással hatnak a mikroszint elemeire. A hatások azonban eltérően értékelődnek ezen a szinten, hiszen a mikroszint aktorai eltérő szociológiai-gazdasági kategóriákkal jellemezhetők, így természetszerűen eltérően reagálnak ezekre a hatásokra. A döntési helyzet gyakorlatilag a makroszint új jelensége által kiváltott reakció, ami előkészíti a cselekvésre vonatkozó döntést (támogató mezoszint). A cselekvési fázisban támogatott tevékenységek a társadalom szintjén újra összeadódnak, és ott új struktúrákat eredményeznek. Az új struktúra értelmezhető térbeli, szervezeti vagy egyszerűen minőségi átalakulás formájában (Coleman 1990.)

Példánkhoz igazítva új struktúrának tekinthető az ipari kender meghonosítása. Mezőgazdasági szempontból ez innováció, mert a jelent uraló szántóföldi kultúrák mellé arányaiban egy olyan növénykultúra „felépítését" célozzuk meg, amelynek a hazai földminőség a „melegágya" és a korábbi történeti korokban (legutóbb a szocializmus utolsó évtizedében) hagyománya volt a termesztésének. Mindez elméletileg egyenlő intenzitással hathat a mikroszintre, valójában azonban különböző az érintettség és az innovációhoz

kapcsolódás társadalmi/gazdasági/környezeti/tudás szintje. Az eltérő lehetőség olyan támogatói szintet generál, amely az érintetteket segíti az innovációhoz való kapcsolódásban (bizalmi és tudástőke emelése). A makroszinten kialakított új feltételek egyeseknek kedveznek, másokat igen kedvezőtlenül érintenek. Az új élethelyzetek racionális vállalkozói/települési szintű döntéseket kívánnak meg. Viselkedésüket az alkalmazkodás vagy az oppozíció magatartása határozza meg. Az innovációhoz kapcsolódás időtartalmát a magasabb jövedelem és társadalmi–gazdasági pozíció nyújtotta táguló lehetőségek határozzák meg. Ez a folyamat a társadalom szintjén összeadódva teljesen új belső társadalmi és térbeli struktúrákat hoz léte.

10. ábra: A projekteredmények és hatások mérésének módszertana a Colman-féle mikor-makro rendszerviselkedési modell alapján

Forrás: Ditzendy et al. 2019,

A pilotkutás lényege, hogy meghatározott problémákra kísérletek révén keres hatékony megoldást, így alapvető feltétel a kívánt hatások

meghatározása és megvalósulásuknak a figyelése. Jelen kutatásban kialakított foglalkoztathatósági, üzleti és szervezetfejlesztési modellek akkor tekinthetők eredményesnek, ha a következő feltételeket teljesítik:

- oktatás/képzés sikeres teljesítése;
- foglalkoztathatósági kompetenciák javulása/fejlődése;
- a termesztési ciklusok üzleti tervben megfogalmazott célértékeinek és tevékenységeinek maradéktalan teljesítése;
- kendergazdaságba bekapcsolódó szereplők számának növekedése;
- közösségi vállalkozásba bekapcsolódó termelők / érintett települések számának növekedése
- gazdasági együttműködések számának növekedése;
- közös cél/jövőkép kialakítása, stratégiai tervezés elindulása;
- integráció létrejötte;
- foglalkoztatási helyzet javulása;
- versenyképességi mutatók növekedése

A modellkísérletek pozitív hatásai az alábbi mutatókkal, következményekkel mérhetők:

- organikus fejlődés az agráriumban, ezen belül a kendergazdaságban;
- érték-/szemlélet-/attitűdváltás az egyén és a közösség szintjén;
- társadalmi kohézió erősödése;
- a területi egyenlőtlenségek makrostrukturális változásához szükséges tényezők/feltételek beazonosítása.
- társadalmi mobilitás fokozódása.

Fontos megjegyezni, hogy a modellkísérleti programok megvalósítására igen rövid idő, mindössze nyolc hónap állt rendelkezésre a megtervezéstől kezdve a kivitelezésen keresztül a mérésig. Ilyen rövid időszak alatt a legtöbb eredmény- és hatásmutató nem mérhető hitelesen, ezért jelen projektek esetében a hatásmérés mindenképpen, de részben az eredménymérés is merőben elméleti konstrukció,

valóságos eredményekkel a mérés csak a közeli és a távolabbi jövőben kecsegtethet.

6.3 Önálló gazdák közösségi kendertermesztési modellje Abaúj térségében

Abaúj térségében Aczél Ádám egyéni gazdálkodó szervezésével gazdálkodói közösség, egyfajta társadalmi vállalkozás kialakítása kezdődött meg kender vetőmag termesztése céljából, hátrányos helyzetű, az elsődleges munkaerőpiacról kiszorult személyek mezőgazdasági foglalkoztatása és az ehhez szükséges képzések által.

Foglalkoztatási komponens

Az együttműködés integrátora Aczél Ádám, encsi gazdálkodó, a hozzá csatlakozó három gazdával együttműködésben tervezte megvalósítani az első éves üzleti tervet. A pilot során foglalkoztathatóságot javító képzésben részesült közfoglalkoztatott munkások a projekt tulajdonképpeni célcsoportjába tartoznak, vagyis az elsődleges munkaerőpiacról kiszoruló emberek (15 fő).

Az oktatás és képességfejlesztés keretében munkakompetencia és kendervetőmag termesztési ismeretek átadása történt, a magas minőségi követelményeknek megfelelő munkavégzés érdekében. Mivel a kender idényjellegű foglalkoztatást ad, illetve munkát igényel, ezért az elképzelések szerint a fennmaradó időben a gazdálkodók a földterületeik egyéb részein más növények megmunkálására is használhatnák a kiképzett munkásokat.

A tervek között szerepelt szakmunkás és szakközépiskolai diákok bevonása idényjelleggel, szakmai gyakorlat keretében (az ő képzésüket a nyári iskolaszünetre koncentrálva), ám ez a komponens végül nem valósult meg.

A kezdeményezés szempontjából fontos szerepet töltöttek be az intézményközi partneri kapcsolatok is, mivel a működéshez és a további fejlődéshez elengedhetetlen a külső környezet támogatása. Itt elsősorban az Agromag Zrt-t kell kiemelnünk, amely egyszerre tölt be

beszállítói és felvásárlói szerepet is. További partnerek a bodrogközi gazdálkodók csoportja, valamint a térségen kívüli termelők, akik technológiai transzfert tesznek lehetővé, valamint települési önkormányzatok és a szakmai érdekképviseletek (LEADER csoportok, gazdakörök, agrárkamara) is.

Üzleti komponens

Az abaúji pilot projekt keretében ipari magkender vetőmag termesztése fogalmazódott meg célként. Az első évben kétlaki-, a másodiktól már egylaki kender előállítása a terv. A szerződésbe bekapcsolódó gazdák fejenként egy hektár földterületet vonnak be a kendertermesztési integrációba. Ez további három hektárral bővíthető a jövőben. Az első éves szinten a tervezett gépek mellé tárolási, szárítási, raktározási és egyéb gépészeti beruházások nem szükségesek. A szerződés expanziója esetén raktárcsarnok szükséges és gépesítés is. Jelenleg nem cél a jogi társaság létrehozása. A felek egyéni vállalkozó, gazdálkodó státuszban működnek együtt. A lehetséges támogatásokhoz szükséges jogi/társasági formák azonosítása a piacfejlesztés során történhet meg. Ennek alapján sor kerülhet társaság alapításra. Ebben az esetben Aczél Ádám többségi tulajdonosként szerepelne. Az alábbi táblázatban felsoroljuk a főbb termesztési tevékenységeket:

11. ábra: A kendervetőmag-termesztés főbb termesztési ciklusai és tevékenységei

Időszak	Termesztéssel kapcsolatos tevékenység / termesztési ciklus jellemzői
0. fázis: első negyedév	Előkészületek: munkások toborzása, kiválasztása, kiképzése
1. fázis: március-április	Vetés előkészítése: szántás megmunkálás, hamis magágy készítés, vetőgépek beállítása, magágy készítés
2. fázis: április	Vetés, gyomirtás
3. fázis: április-május	Sorközművelés, lombtrágyázás, növény kondicionálása

4. fázis: június-július	Hímtelenítés, gyomkender és árvakelés eltávolítása, kaszálás, idegenelés
5. fázis: július-augusztus	Virágzás, lombtrágyázás
6. fázis: szeptember	Betakarítás leghamarabb a mag érettségi fokának 70 százalékakor
7. fázis: szeptember	Tarlóhántás, árvakelés irtása betakarítás után 1-2 héttel, magszárítás, tisztítás, logisztika, zsákolás

Forrás: Ditzendy et al. 2019

A magas minőségű kendervetőmagot (elit, superelit) az Agromag Zrt.-től termeltetési szerződés keretében vásárolják. A kendervetőmagból F1 ipari kendermag készül. A termeltetési szerződés keretében előállított vetőmag 25-75 százalékát értékesítik, egyfelől az Agromag felé, másfelől a többi gazda számára. A szerveződés bevételi forrásai:

- A megtermelt kendermag kb. 50 százalékának eladása termesztésre a gazdáknak, vetőmagként,
- A megtermelt kendermag 25–75 százalékának szerződéses értékesítése az Agromag felé, vetőmagként,
- A megtermelt mag fennmaradó részének értékesítése egyéb célokra (pl. olaj sajtolására),
- Ezen felül a területalapú állami támogatással számol a szerveződés.

Az értékesítés sikerességének érdekében marketing eszközök alkalmazása is szükséges. Az üzleti terv alapján a HROD részletes kommunikációs tervet is készített.

A pilot során a projektgazda a hagyományos kézi előállítás részbeni gépesítését célozza, gépek átalakításával.[19] A minimális termesztési beruházások használt és felújított, a kézi technológiát támogató

[19] A pénzügyi tervezés nem számolt újonnan gyártott vagy beszerzett cséplőgéppel, ennek költsége 25-40 millió forint között van. A teljesen gépesített betakarítás alaptípusa egyes tanulmányok szerint 25 millió forintból dolgozható ki, de a teljes folyamat (tervezéstől prototípuson át a tesztelés és tovább fejlesztésig) 80-100 millió forint közé tehető.

gépekkel számoltak. Az expanzió során a gépesítés, technológiai fejlesztés kulcskérdés lehet.

1-2. kép: Kézi és gépi kenderművelés az abaúji térségben

Forrás: High Invest 2019

Az üzleti tervezés szerint a projekt elindítása sokkal kisebb kockázattal jár, mint fejlesztése. Fejlesztés nélkül azonban hosszú távon a tervezett hasznosulások nem jelentkeznek. A tervezett minimális operáció – 4 gazda, egyenként 1 ha kendertermesztési intenzitással – kellően előkészített és nem jár minimális pénzügyi és szakmai kockázattal sem. A vetőmag (jó minőségű) iránt a kereslet nagyon nagy, ennek értékesítési folyamatait, csatornáit nem kell kifejleszteni. Az Agromaggal történő együttműködés sokkal nagyobb mennyiség átvételét is garantálná, mint az első éves terv. Az olajértékesítés előzetes tervek és megbeszélések alapján szintén biztosított, ám erre értékesítés-ösztönző eszközöket érdemes lehet bevetni (a csatornázás pontosítására) – weblap, közösségi média.

12. ábra: Aczél Ádám szerveződésének üzleti vászon (business canvas) modellje

KULCSFONTOSSÁGÚ PARTNEREK	TEVÉKENYSÉGEK	ÉRTÉKAJÁNLAT	VEVŐKAPCSOLATOK	PIACI SZEGMENSEK
Abaújban kapcsolatba lépett gazdálkodók csoportja: integrátori szerep Abaúj térségben Térségen kívüli termelőkkel technológiai kapcsolat Agromag Zrt. (kendermag beszerzés) Városi önkormányzatok Szakmai érdekképviseletek (LEADER csoportok, gazdakörök, agrárkamara)	Adminisztráció, jogi és minőségbiztosítási tevékenységek Kender vetőmag termesztés További gazdák toborzása és kiképzése, az együttműködés szélesítése Gépfejlesztés Eladásfejlesztés	Rost, CBD – rendkívül magas minőségű magyar fajták Technológiai újítás Nyomon követhetőség Környezetbarát alapanyag új termék – hiányzó termék	Az integrátori – klaszterszervezői – szerepkörben ez az egyik kulcskérdés: egypontos kapcsolattartás a vevőkkel és továbbértékesítőkkel: marketing és üzletfejlesztés A vállalkozói érdekképviseleteken, szakmai szervezeteken, hagyományőrző és egyéb egyesületeken keresztül a szerveződés ismertségének növelése	Kendertermesztő gazdák: élelmiszeripari feldolgozóknak takarmányipari vállalkozásoknak gyógyszeriparnak Olajelőállítás értékesítés Agromag (területi korlátozás 1 évre az értékesítésben: Nógrád, Hajdú-Bihar, Fejér, BAZ, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Szlovákia Magyarországgal határos megyéi)
	ERŐFORRÁSOK Magas minőségű vetőmag Gazdák – kiket vonnak be vetőmagtermelésbe? Földterület Dolgozók, akik a termelési és technológiai együttműködést megvalósítják Képzők biztosítása		CSATORNÁK Kendergazdák zárt FB csoport Szándéknyilatkozatok (Bodrogközi gazdák, önkormányzatok) – személyes imseretség alapján	

Fő kiadások	Bevételi források
– vetőmag – földterület (5-10 ha a költséghatékonyság előfeltétele) – képzés – Vetőmagtermelők Szövetsége tagdíj – gépbeszerzés – adminisztráció, marketing, sales	– területalapú támogatás – mag továbbértékesítése a kendertermelő gazdáknak (50%) – terményeladás a feldolgozóknak (25%) – feldolgozott mag visszaértékesítése Agromagnak (25 – 75%)

Forrás: Ditzendy et al. 2019, 205

Az üzleti terv megvalósításához a HROD Kft. finanszírozási forrást biztosít. A szolgáltatás központi tartalma a marketing, eladás, piacépítés, üzletfejlesztés, technológiai támogatás és az adminisztráció.

Eredmények

A kísérleti projekt során számos dolog nem, vagy nem úgy valósult meg, ahogy az a képzési, illetve az üzleti tervben lefektetésre került. A gazdák közül végül csak Aczél Ádám vágott bele a kendermag-

termesztésbe. A vetőmag fajtajellemzői nem teljesítették az előzetes elképzeléseket, ezért a megtermelt magkendert vetőmagként nem, csak olajsajtolás céljára lehetett értékesíteni. A helyi hatalmi viszonyok felülírták a foglalkoztathatóság javítására tett projekt-erőfeszítéseket, vagyis az történt, hogy a kompetenciafejlesztésen és szakmai képzésen átesett munkások – bár csoportkohéziójuk és csoportidentitásuk látványosan erősödött – nem tudtak részt venni a termesztési ciklus kézimunka-igényes folyamataiban. A szükségmegoldásként bevont munkaerő képzettségi és alkalmassági szintje így messze elmaradt a tervezettől, ami rontotta a megtérülési mutatókat. Szintén veszélyeztette az üzleti terv megvalósítását a projektidőszak mezőgazdasági termelés számára rendkívül kedvezőtlen időjárása.

Mindazonáltal a kísérleti projekt üzletileg sikeresen zárult. Az értékesített kendermag nyereségessé tette a kezdeményezést, ezáltal bebizonyította a térségben élő, érdeklődő, de a kísérleti projekttől addig távol maradó gazdák számára is, hogy a kendermag-termesztés reális alternatíva és egyben racionális gazdasági döntés lehet.

További eredmény, hogy a projekt kimeneteire építve Aczél Ádám vezetésével társas vállalkozás alapítása indult el, amelynek bejegyzését még 2019-ben tervezik az alapítók. A gazdasági társaság alapvető célja, hogy szervezze, felvállalja a termelés és az értékesítés biztonságát elősegítő együttműködések, szerződések megkötését, befektetések és pályázatok útján növelje a társaság tőkevonzó képességét, elősegítse a technológiai fejlesztésekhez elengedhetetlen hitelfelvételeket. A pilot lezárultával, éppen annak tapasztalataira alapozva, már zajlik az üzleti terv megújítása is, amely a vázolt együttműködések alapja és tartalmi kerete is lehet egyben.

6.4 Kender innovációs platform létrehozása Dél-Alföldön

A Csongrád megyei kender innovációs platform (KIP) laza, azaz jogi formát nem öltő üzleti együttműködés. A KIP részben az ellátási lánc

(termeléstől a fogyasztóig), részben a vevő-oldali értéklánc (áru ellenérték eljutása a láncolat egyes szereplőihez) koordinálásában és szervezésében játszik szerepet. Másfelől pedig megjeleníti, bátorítja és képviseli a folyamat egyes szakaszain az innovációt. A piaci innováció szempontjából a kender környezetgazdaságossága kiemelkedő szempont és összhangban van az EU 2030-ig szóló környezettudatossági politikájával.

Együttműködési, gazdasági komponens

A hagyományos piaci értékláncok lineáris sémájával ellentétben az ipari kendertermelés és feldolgozás a Kárpát-medencében mindenképpen innovatív gondolkodást feltételez a körkörös gazdaság elmélete (amelyben minden felhasználandó erőforrás tervezetten újrahasznosított) és az ebben közreműködő üzleti, laza szerveződések, (amilyen a KIP is lehet) miatt. Ez a gazdaságszervezési modell lehetővé teszi az ipari kender jövedelmező termesztését, illetve feldolgozását, ehhez mintegy szervezeti keretül szolgálna a vertikális ágazati együttműködés.

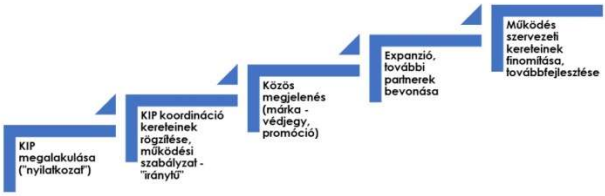
A körkörös értékláncolat koncepciót megerősítik egyéb kelet-európai projekt eredmények, például az Interreg program keretében megvalósult DanuBioValNet projekt, melynek elemeiből a kenderstratégiával foglalkozó akciótervezésben Csehország, Szlovákia, Ausztria, Szerbia és Horvátország képviselői vettek részt. Következtetéseik között szerepelnek azok a szakmapolitikai és törvénykezési törekvések, amelyeket a Csongrád megyei kenderstratégia és az NSKI képvisel, illetve azok a szakmaetikai alapelvek, amelyeket javasolunk a KIP-nek is képviselni.

A KIP kezdetben laza, hálózatosodás mentén működő, nem formális szervezetként jelenik meg. A koordináció a piaci értékláncon és az abban képviselt funkciókon és érdekeken keresztül valósul meg. Az egyes szereplők az algyői központ képviselőjén keresztül tartják a kapcsolatot, aki az NSKI felelősével egyeztet. E szerepkör első feladata a bekapcsolódó tagok megtalálása, velük együttműködési megállapodás kötése. A KIP tagjai az érdekeiket egyrészt a platform

által biztosított laza szervezeti hálóban tudják védeni, ám nyilván a piacon önálló szereplőként működtetik a saját érdekeiket.

A KIP önkéntes részvételen alapuló szerveződés, működésének alapja a demokratikus normák érvényesülését feltételezi, a HROD szerepe az együttműködés segítése és serkentése. Ennek megfelelően az együttműködés során a HROD nem kötelezheti cselekvésre a tagokat. A KIP létrehozásához a tagok részére javasolt egy alakuló ülés megtartása, amely műhelytalálkozó rögzíti a főbb megállapodási elemeket. A későbbi platform tagok ehhez tudnak csatlakozni. A működés koordinációs elemeinek rögzítésére az integrátori, összefogó szerepkört betöltők egy kvázi-működési szabályzatot, amolyan „iránytűt" készítenek, amely alkalmas a laza szerveződés főbb folyamatainak, tevékenységeinek, szerepköreinek rögzítésére és továbbfejleszthető, mélyíthető a későbbiekben. Ajánlott továbbá, hogy a KIP (az NSKI gesztorálásával) alkosson meg egy védjegyet, márkát, amellyel a résztvevő tagok megfelelőségét minősíti és amely egyszerre szolgál minőség tanúsítványként és promóciós eszközként is (*lásd: 13. ábra*).

13. ábra: A KIP szervezetfejlesztésének javasolt fő lépései

Forrás: Ditzendy et al. 2019, 184

Szervezet- és kompetenciafejlesztési komponens

A KIP működése és kutatási célokhoz való igazodása az NSKI gesztorálásával, a HROD projekttámogatásával valósul meg. Ennek részeként szervezetfejlesztés történik, melynek eszközeit részben az egész platformhoz, részben az egyes platform-résztvevők, tagok speciális igényeihez kell alakítani. A HROD az NSKI felügyelete és minőségbiztosítása mellett a KIP céljaihoz és működéséhez szükséges legfőbb szervezetfejlesztési feladatokat, a koordináció módjainak, folyamatainak kidolgozását és az azt irányítók és abban közreműködők felkészítését és fejlesztését végzi el. A KIP-et koordináló szervezet(ek) egyes képviselőinek szükséges a következő kompetenciákkal rendelkezniük:

- piacismeret, piacelemzés;
- tanulási képességek;
- jogi, szerződéskötési ismeretek;
- vállalkozási és vállalkozásjogi ismeretek;
- termékspecifikus tudás – kenderszakmai ismeretek;
- kapcsolatépítési képesség;
- tárgyalási készség;
- szóbeli és írásos kommunikáció;
- konfliktuskezelés;
- szervezési és gazdasági adminisztrációs tudás;
- számítógépes ismeretek;
- emberek vezetése.

A kompetenciafejlesztést a formális szervezeti keretek nélkül csak akkor lehet megvalósítani, ha a tagok egyrészt saját maguk időt és energiát fordítanak a tanulásra, fejlődésre; másrészt pedig a tanulási eredményeiket és tudásukat egymással megosztják, azaz a közös tanulásra és kompetenciacserére is készek.

A tagok egyéni kompetenciafejlesztésének első lépése a kompetenciatérképezés. Ennek során javasolt az egyes szerepkörökhöz szükséges kompetenciák, illetve azok mértékének rögzítése és a szükséges tudások és viselkedések bemutatása – ez utóbbit például az

európai uniós kompetenciakészletek (DISCO – European Dictionary of Skills and Competences – Képességek és kompetenciák európai szótára vagy az ESCO – Készségek, kompetenciák és foglalkozások európai osztályozási rendszere) valamelyikének alkalmazásával lehet megvalósítani.

A KIP tagjainak kulcsfontosságú képessége kell legyen saját hozzáadott értékük bemutatása szóban és írásban (amely nem azonos azzal, hogy mi a céljuk, vagy milyen tevékenységeket folytatnak). Erre javasolt az üzleti tervezés és a „pitchelés" (befektetőknek értékmegjelenítés) képzés megtartása egynapos workshopok formájában, ahol a platform szereplői közösen vesznek részt és egymástól is tudnak tanulni. A tagok fejlődésének másik fontos támogató eszköze a mentorálás. Ez a saját üzleti tervük, szervezetfejlesztésük megvalósításában történő támogató közreműködés, testre szabott, személyes módszerekkel.

A platform közös fellépését és a koordinációt érintő feladatok:

- Közös üzleti fellépések lehetőségének figyelemmel kísérése
- Tudásmegosztás
- Közös promóció.

Kommunikációban és promócióban alapvető az aktív és több csatornán megvalósuló kommunikáció. A KIP indulásakor javasoljuk megalkotni a kommunikációs tervet, melynek legfontosabb elemei a „Kik? Mikor? Mit? Kinek? Milyen csatornán keresztül/eszközzel kommunikálnak?" kérdések megválaszolása. A kender üzleti, szakmai, környezetvédelmi, egészségügyi és társadalmi hasznosságának kommunikációjához felhasználhatók a közösségi média platformok. Kulcsfontosságú, hogy a KIP kezdetektől modern kommunikációt folytasson, amelynek a közösségi média mellett alapvető eleme a modern honlap – amelyet rögtön az induláskor szakértő bevonásával el kell kezdeni felépíteni. A gazdák és egyéb partnerek bevonására a kamarák rendezvényei mellett az üzleti klubokban, gazdakörökben, civil és egyéb közösségekben történő megjelenés, fellépés további erősítése ajánlott.

Érdemes külső szakmai szervezetet kijelölni a projektet követő monitorozási és beavatkozási szerepre, illetve minőségbiztosításra. E szervezet feladatai lennének:

- Nyomon követni a platformhoz tartozó vállalkozások és termelők etikus piaci magatartását.
- Ellenőrizni, hogy a platform által folytatott együttműködés és piacépítés támogatja-e a nemzetstratégiai célokat.
- Monitorozni a kapcsolódást egyéb, pl. EU fejlesztéspolitikai rendszerekhez (pl. Környezetbarát program 2030).
- Minősíteni a fenntarthatósági és területfejlesztési kapcsolódásokat.

A KIP-hez csatlakozó tagokat javasoljuk felkészíteni a hálózatépítés, networking módszereiből. Az egyes tagokat meg kell tanítani arra, hogy be tudják mutatni befektetőknek vagy lehetséges üzleti-szakmai partnereknek az értékajánlatukat.

Eredmények

A pilot projekt kezdete előtt létezett már a kenderipari szereplők számára szervezet, szerveződés meglehetősen kezdeti vagy kiforratlan állapotban a Dél-Alföldön (MAKEL Egyesület, alakulóban volt egy kenderipari klaszter). Elkészült egy megyei kenderstratégia is, ám nem kapott támogatást a Területfejlesztési Operatív Programból, a megye nem támogatta a megvalósítását. A kenderipar sok kisebb-nagyobb, ám mindenképpen fragmentált szereplője külön, a másikra versenytársként tekintve és a nagy állami támogatásokra várva működött. Ebben a helyzetben lépett színre a HROD a versenyképesség és a térségi foglalkoztatás javulását a szervezetfejlesztésen keresztül elérni kívánó kísérleti programjával. Egy bemutatkozó rendezvényen rögtön közösen el is végezték a megjelent érdekeltekkel, lehetséges szereplőkkel, érintettekkel a helyzetelemzést és problématérképezést. Ezt követően, a projekt közel 8 hónapja alatt a HROD sikeresen megismerte a térség kulcsszereplőit, feltárta motivációikat, szándékaikat, tisztázódtak az erősen kompetitív, egymást kiszorító magatartást eredményező gazdasági és politikai játszmák fő mozgatórugói, szereplői, folyamatai. Ezek ismeretében számos két- vagy háromoldalú egyeztetés zajlott a HROD

közvetítésével, amelyek az egyéni/szervezeti interjúk tapasztalataira alapozva a térségi együttműködés erősítését szolgálták. A fejlesztések ilyen (egy-két) személyre (szervezetre) szabott, személyhez/szervezethez igazított módjával elérték azt, hogy az egyes szereplők egyértelműen megfogalmazták egy szélesebb körű együttműködésben való részvételi szándékukat, ám a pilot időtartama alatt komoly áttörés a szervezetként működés irányába történő elmozdulásban nem történt. Végül a modellkísérlet zárókonferenciájának apropóján sikerült egy asztalhoz ültetni a hazai és határon túli szereplők szinte teljes körét, ami egy addig példa nélküli tettnek, eredménynek tekinthető. Ekkor a résztvevők már konkrét ajánlásokat fogalmaztak meg az együttműködés tartalmi és szervezeti alapvonalairól és elköteleződtek azok mellett. A pilotprojekt végére a kompetitív magatartási mintát alapvetően *"koopetitív"*, közösen megfogalmazott megállapodások mentén egyszerre együttműködő és versengő kapcsolati alapmintázat váltotta fel. Összességében elmondható, hogy bár a kísérleti projekt csak kevés mérhető eredményt tudott felmutatni, ám fontos tanulságokkal szolgált a gazdasági szereplők együttműködésének kialakításához.

7. Összegzés: a projektcélok megvalósulása

A kísérleti program során összességében olyan modellek kialakítására tettünk kísérletet, amelyek a mezőgazdasági termelésen alapulnak, állami dotáció nélkül is fenntarthatók, hatékonyan igazodnak a lokális viszonyokhoz és a határon átnyúló foglalkoztatás lehetőségét is magukban hordozzák. A pilot program céljának az tekinthető, hogy olyan alapvető tapasztalati információk gyűjtésére kerüljön sor, amelyek elengedhetetlenek a jövőben megvalósítandó hasonló foglalkoztatási projektek, esetleg nagyobb volumenű programok számára. A lokálisan kidolgozott és eredményesen működő szociális és határon átnyúló foglalkoztatási programok támogató állami szerepvállalással az állami szociális- és foglalkoztatáspolitika részei lehetnének, annak helyi szintű, és a helyi körülményekhez jól illeszkedő változataiként.

Az üzleti innovációt jelen projektekben a kendernövény újdonsága és a vele folytatott kísérletezés, a minőség tökéletesítésének kutatás-fejlesztése és gyakorlati kipróbálása, technológiai átültetése jelentheti. Ugyanakkor a már korábban más terményeken kipróbált integrátori működés a kender tekintetében is egy piaci innovációként jelenik meg. A társadalmi innovációs elem egyfelől a foglalkoztatásban rejlik, hiszen a korábban a közmunka keretében megvalósuló munkaerő-bevonást felváltja a magasabb minőségű munkavégzésre képes dolgozói rétegek foglalkoztatása. Másfelől a különböző piaci szereplők együttműködésének összekovácsolása, érdekeik összehangolása olyan, a verseny helyett az együttműködést előtérbe helyező gazdasági modellt valósít meg, amelynek egyértelmű haszna nemcsak a versenyképesség javulásában, de a minden társadalmi előbbrehaladás alapját jelentő bizalom erősödésében is tetten érhető.

És ha már a mérhetőségről esett szó, azt mindenképpen el kell mondani, hogy annak ellenére sikeresnek tekinthető a modellkísérleti

programunk, hogy az egyes pilotprojektek eredménymutatói csak részben, közép- és hosszabb távú hatásai pedig még egyáltalán nem mérhetők ilyen rövid idő leforgása alatt. Ugyanakkor a pilotok megvalósítása során számos olyan tapasztalat és tudás halmozódott fel, amelyek a helyi fejlesztésű kezdeményezések és a társadalmi innováció kapcsolatának mélyebb megértését teszik lehetővé. Mindezeket teljes részletességükben kifejteni itt, ennek a kiadványnak a keretei között nem állt módunkban, lévén ez csak egy tájékoztató jellegű, összefoglaló anyag. Mindazonáltal a projektmegvalósítás során előálló tapasztalatok és tudások összegyűltek, használhatóvá váltak és reményeink szerint beépülnek a további teljesítéseinkbe is.

Irodalom

Allina-Pisano, Jessica 2009. From Iron Curtain to Golden Curtain Remaking Identity in the European Union Borderlands. *East European Politics and Societies*, 23. évf. 2 sz. Tavasz, pp. 266-290.

Anderson, James 2001. Theorizing State Borders: 'Politics/Economics' and Democracy in Capitalism, CIBR Working Papers in Border Studies CIBR/WP01-1

Artner Annamária 2013. Közfoglalkoztatás és versenyképesség. *Munkaügyi Szemle*, 57. évf. 1. sz. 6–16. o.

Bakó Tamás, Hermann Zoltán, Varga Júlia, Molnár György 2016. A 2015-2016. évi munkaerőpiaci helyzet és a folyamatok várható alakulása, hatása a növekedésre és az államháztartásra, MTA KRTK KTI, Budapest

Barca, Fabrizio 2009. An Agenda For A Reformed Cohesion Policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations. Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner for Regional Policy, Brüsszel, p 218.

Beluszky Pál 1977. Krasznokvajda – egy alsófokú központ gondjai a Csereháton, *Földrajzi Értesítő*, 26. évf. 3-4. sz., pp. 349-386.

Benécsné Bárdi Gabriella 2003. A Gyomként növő kender (Cannabis Sativa L.) hazai elterjedése, morfológiája, biológiája és gyomszabályozási lehetőségei, 1. *Doktori (Ph.D.) Értekezés*. Gödöllő: Szent István Egyetem.

Bocsa István 1962. A rostkender termesztése. In *A rostkender és a rostlen termesztése*, szerkesztette Agocs, P., 63-116, 283. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.

Borboly István, Horváth Gergely Krisztián, Kovách Imre és Nagy Réka 2002. A feketegazdaság: érdekek és szereplők. In *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége*, szerkesztette Kovách Imre, 183-218. Napvilág Kiadó: Budapest.

Bouchard, Marie J., Catherine Trudelle, Louise Briand, Juan-Luis Klein, Benoît Lévesque, David Longtin and Mathieu Pelletie 2015. A Relational Database to Understand Social Innovation and Its Impact on Social Transformation. In Nicholls, A., Simon, J., Gabriel, M., Whelan, C. (Eds.) *New Frontiers in Social Innovation Research*, Palgrava Macmillan, London pp. 69-85.

Bran, Mariana, Iuliana Dobre és Sabina Olaru 2017. Flax, hemp and cotton plants in Romania – a study for reconsideration of the textile industry. *Industria textilă*. Vol. 68, nr. 3, 186-192.

Brest, Paul 2010. The Power of Theories of Change Stanford Social Innovation Review, 2010 tavasz, pp. 47-51

Castel, Robert 2005a. A társadalmi biztonság elvesztése. Mit jelent védetten élni. *Esély* (4): 42-65.

Castel, Robert 2005b. A társadalmi biztonság elvesztése. Mit jelent védetten élni. *Esély* (5): 3-23.

Castel, Robert 2005c. A társadalmi biztonság elvesztése. Mit jelent védetten élni. *Esély* (6): 3–22.

Cherney, Jerome H. 2016. Industrial Hemp in North America: Production, Politics and Potential. *Agronomy*, 6, 4: 58. Elérés: https://www.mdpi.com/2073-4395/6/4/58 (Utolsó letöltés ideje: 2019.01.29.)

Coleman, S.J. 1990. The Foundation of Social Theory. The Belknap Press of Harvard University Press, Harvard

Czirfusz Márton 2014a. A munka sokszínű formái és a változatos területi fejlődés, In Jövőföldrajz. A hazai gazdasági fejlődés területi és települési aspektusai a jelenben és a jövőben, szerkesztette Jeney László, Hideg Éva és Tózsa István, 43-54. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék.

Czirfusz Márton 2014b. A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei In: Fazekas, K; Varga, J (szerk.) *Munkaerőpiaci tükör, 2014*, pp. 126-

138. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet

Csoba Judit 2017a. Gondoskodó állam, aktiváló állam, befektető állam. A foglalkoztatáspolitika és a jóléti modellváltás néhány összefüggése. Elérés: http://real-j.mtak.hu/8994/1/23szam.pdf (utolsó hozzáférés: 2019.12.04.) DOI: 10.18030/socio.hu.2017.1.1

Csoba Judit 2017b. A szociális földprogram társadalmi és munkaerőpiaci integrációs szerepe a vidéki Magyarországon, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen p. 191 Elérés: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/255705/e_book_csoba_foldprogram.pdf?sequence=1&isAllowed=y (utolsó hozzáférés: 2019.12.04.

Ditzendy Károly Arisztid 2018. Foglalkoztatási példatár. A közösségi jó gyakorlatok kritériumai és a példatár mezőszerkezete. Az EFOP-1.12.1-17-2017-00003 „Makroregionális kutatások a Kárpát-medencében a közösségfejlesztés és társadalmi felelősségvállalás megerősítése érdekében" program keretében végzett adatbázis-fejlesztő munka részanyaga. *Kézirat*, HROD Közösségi Gazdaság- és Társadalomfejlesztési Központ, Kecskemét

Ditzendy Károly Arisztid, Greksza Attila, Nagy Péter és Szarvák Tibor 2019. Határon átnyúló foglalkoztatási modellek, mintaprogramok. Összefoglaló zárótanulmány. *Kézirat*, HROD Közösségi Gazdaság- és Társadalomfejlesztési Központ, Kecskemét

Farkas Zsombor, Molnár György és Molnár Zsuzsanna 2014. A közfoglalkoztatási csapda. A Magyar Szegénységellenes Hálózat jelentése a közfoglalkoztatottak hátteréről, helyzetéről és lehetőségeiről. Magyar Szegénységellenes Alapítvány, Budapest.

Fedyuk, Olena és Meszmann T. Tibor 2018. Ukrán kölcsönzött dolgozók az elektronikai ágazatban. Esettanulmány: Magyarország,

AnBlokk Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület, Budapest, p. 32.

Finta Zuzana 2012. A kender olajtartalom növelésének hatása a zsírsavösszetétel és a fontosabb agronómiai tulajdonságok alakulására. *Doktori (Ph.D.) értekezés*, 9. Kompolt: Szent István Egyetem.

Gáborján Alice 2009. *A tardi kendertermékek*. Budapest-Miskolc: Néprajzi Múzeum.

Gébert Judit 2015. Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján. *Doktori értekezés*, Szegedi Tudományegyetem Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged

G. Fekete Éva 2015. A vidéki munkanélküliség tömegessé válásától az új foglalkoztatási modellekig – Tizenöt év foglalkoztatási tárgyú kutatásai, Herman Ottó Intézet, Budapest, p. 492

GFK Gazdaságkutató Zrt. 2018. A vásárlóerő Magyarország településein Elérés: ttps://www.gfk.hu/wp-content/uploads/2018/01/GFK-A-v%C3%A1s%C3%A1rl%C3%B3er%C5%91-Magyarorsz%C3%A1g-telep%C3%BCl%C3%A9sein.pdf (utolsó hozzáférés: 2019.12.04.)

Gibson-Graham, J. K. 2008. Diverse economies: performative practices for "other words". *Progress in Human Geography*, 32. évf., 5: 613-632.

Guilmette, Jean-H. 2007. The power of peer learning. Networks and Development Cooperation, Academic Foundation, New Delhi

Hamar Anna 2017. Romániai vándormunkások és áttelepültek a kertészeti idénymunka piacán. socio.hu, 2017/3 Elérés: https://socio.hu/uploads/files/2017_3/25_hamar.pdf (utolsó letöltés ideje 2019.12.04.) DOI: 10.18030/socio.hu.2017.3.47

Havassy Péter Pál, Ignácz Krisztián, Molnár György és Percze László 2016. *Az ipari kenderre épülő gazdaság fejlesztési programjának lehetősége Magyarországon és a Kárpát-medencében*. (Kárpát-haza Napló 8.) Nemzetsratégiai Kutatóintézet: Budapest.

Howaldt, Jürgen; Kopp, Ralf; Schwarz, Michael 2015. On the theory of social innovations: Tarde's neglected contribution to the development of a sociological innovation theory. Beltz Juventa, Weinheim, p. 100

Ironmonger, Duncan 1996. Counting outputs, capitol inputs and caring labor: estimating gross household output, *Feminist Economics*, 2. évf., 3: 37-64.

Kiútprogram 2012. Kiútprogram. Egy foglalkoztatási és szociális mikrohitelezési pilot program tanulságai. *Kézirat*. Elérés: http://kiutprogram.hu/wp-content/uploads/2018/07/kiutmodell-pozsonyi-konferencia-hun.pdf (utolsó letöltés ideje: 2019.11.29.)

Koltai Luca (szerk.) 2018. A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra. A Belügyminisztérium megbízásából készített Tanulmány. HÉTFA Kutatóintézet, Budapest, p. 127

Koós Bálint 2016. Közfoglalkoztatás a mezőgazdaságban, *Tér és Társadalom*, 30. évf. 3. sz. pp. 40-62. doi: 10.17649/TET.30.3.2793.

Kotics József 2012. „A mai napnak való vagyok…". Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, Pro Cserehát Egyesület, Budapest p. 47.

Kovách Imre 2012. *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*, Argumentum, Budapest, p. 244.

Krasner, Stephen D. 1999. *Sovereignty: Organized Hypocrisy*, Princeton University Press, Princeton, p. 248

Lang, Thilo, Sebastian Henn, Kornelia Ehrlich és Wladimir Sgibnev (szerk.) 2015. *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization. Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. Palgrave Macmillan, New York.

Mátrai Péter 2016. Az iparkendervetőmag-ágazat jelene és jövőképe. In *Kárpát-haza Napló 8. - Az Ipari kenderre épülő gazdaság*

fejlesztési programjának lehetősége Magyarországon és Kárpát-Medencében, szerkesztette Havassy Péter Pál, Ignácz Krisztián, Molnár György és Percze László, 46-51. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet.

McGowan, Katharine and Westley, Frances 2015. At the Root of Change: The History of Social Innovation. In Nicholls, A., Simon, J., Gabriel, M., Whelan, C. (Eds.) New Frontiers in Social Innovation Research, pp. 52-68. Palgrave Macmillan, London

Molnár Sándor 2017. *Az ipari kendertermesztés és feldolgozás lehetőségei*. Szarvas: Szent István Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Tessedik Campus Képzési Hely, Agrártudományi és Vidékfejlesztési Intézet.

Molnár, György 2018. A way out of poverty? A social microcredit programme generating selfemployment for the Roma in Hungary In Schimpf, G., Scheuerle, T. & Mildenberger, G. (eds.) Four individual case studies following a common template, CRESSI Working Papers No. 47/2018

Nemzetstratégiai Kutatóintézet 2015. *Kárpát-haza Fejlesztési Koncepció 2030,* NSKI: Budapest, 180.

Nicholls, A. and Murdock, A. (szerk.) 2012 Social Innovation: Blurring Boundaries to Reconfigure Markets. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

OECD 2001. *Best Practices in Local Development*. OECD, Paris.

Peck, J. and Theodore, N. 2000. 'Work first': workfare and the regulation of contingent labour markets. *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 24. No. 1. 119–138. o.

Rakonczai János (szerk.) 2011. A környezeti változások és az Alföld. (A Nagyalföldi Alapítvány Kötetei 7.), Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, p. 396.

Ray, Christopher 2006. Neo-Endogenous Rural Development in the EU, In Paul Cloke, Terry Marsden & Patrick Mooney eds. *The*

Handbook of Rural Studies, Sage Publishing, Thousand Oaks, *pp. 278-291*

Renée, Johnson 2018. *Hemp as an Agricultural Commodity, Specialist in Agricultural Policy*, Congressional Research Service, 7-5700, CRS Report- RL32725. Elérés: https://fas.org/sgp/crs/misc/RL32725.pdf (Utolsó letöltés ideje: 2019.01.29.)

Romer, P. M. 1994. "The Origins of Endogenous Growth". The Journal of Economic Perspectives. 8 (1): 3–22.

Sadan, Elisheva 2011 Közösségi tervezés és empowerment, ELTE TáTK, Budapest. p. 2011

Savanyú Adrin 2015. 2014-2020 Határon átnyúló Együttműködési programok. A Duna Régió Stratégia Projektfinanszírozási Konferencián bemutatott prezentáció. Budapest, 2015. március 26. Elérés:

https://dunaregiostrategia.kormany.hu/download/8/79/e0000/Projektfinansz%C3%ADroz%C3%A1si%20Konferencia_Savany%C3%BA%20Adri%C3%A1n.pdf (utolsó letöltés: 2019.12.04.)

Sen, Amartya 1999. Development as freedom, Oxford University Press, Oxford, p. 366

Sik Endre és Surányi Ráchel 2015. Határhatások, Eötvös Lorand Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar és Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt., p. 76.

Sohn, Christophe 2014. Modelling cross-border integration: the role of borders as a resource Journal Geopolitics Volume 19, 2014 - Issue 3

Stead, Dominic 2012. Convergence, Divergence, or Constancy of Spatial Planning? Connecting Theoretical Concepts with Empirical Evidence from Europe, Journal of Planning Literature 28(1) 19-31

Szoboszlai Zsolt 2004. Szegénység, marginalizáció, szegregáció. Adalék a társadalmi egyenlőtlenségek értelmezéséhez. Tér és Társadalom, 18(3), o. 25-42. doi: 10.17649/TET.18.3.956.

Váradi Monika Mária 2015. Szegénység, projektek, közpolitikák. Tér és társadalom, 29. évf. 1. sz. / 2015, pp. 69-96

Ward, Peter M. 2004. From the Marginality of the 1960s to the "New Poverty" of Today: A LARR Research Forum: Introduction and Overview: Marginality Then and Now Latin American Research Review Volume 39, Number 1, pp. 183-187